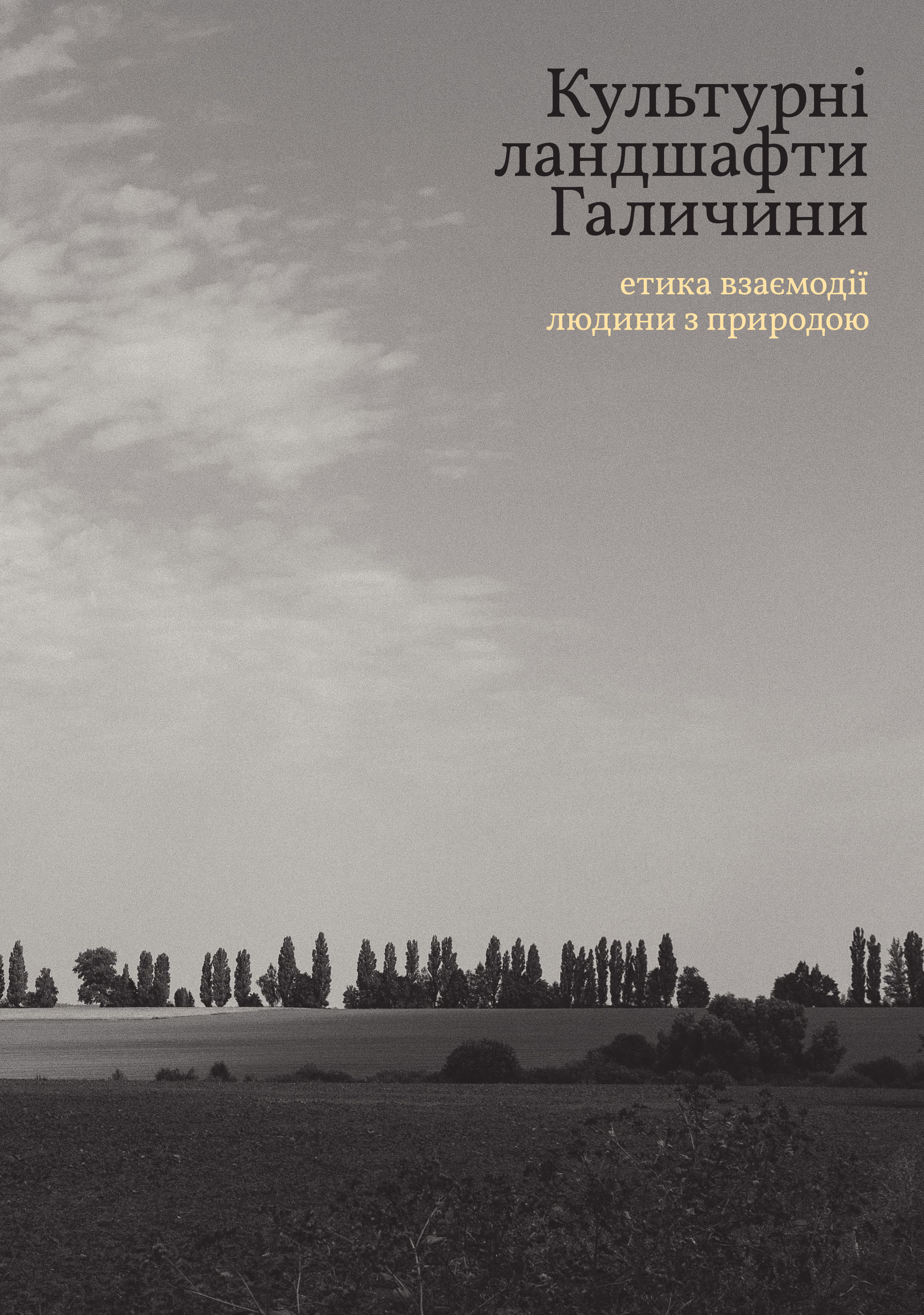
Культурні ландшафти Галичини

етика взаємодії людини з природою

Видання є результатом міждисциплінарного дослідження культурних ландшафтів Галичини. Культурні ландшафти становлять важливу цінність у житті окремих людей та спільнот — є основою комфортного середовища, культурної самобутності / ідентичності, збереження історичної спадщини, розвитку туризму та відповідальної взаємодії людини з природою. У виданні розглянуто культурні ландшафти як складне соціально-природне явище, простежено динаміку їх змін з початку X ст. під впливом розвитку технологій, ринку та ідеологій. Представлено основні загрози руйнування традиційних культурних ландшафтів та способи їх подолання. Також наводяться приклади архітектурно-планувальних способів збереження, регулювання та/або створення нових культурних ландшафтів сільської місцевості. У виданні представлено багатий ілюстративний матеріал, частина якого була зібрана під час польових виїздів у різні куточки Галичини. Цільовою авдиторією є фахова спільнота у сферах архітектури та просторового планування міст і сіл, музейної справи, туризму, охорони природного середовища, а також широке коло читачів і читачок, небайдужих до збереження культурної та природної спадщини.

Культурні ландшафти Галичини: етика взаємодії людини з природою

Роман Лозинський

culturallandscapes.org.ua

Сокільники — Львів
2020

УДК 911.53: [711.4+719+394+502.11] (477.83/.86) (091)

Л 722

Лозинський Р. Культурні ландшафти Галичини: етика взаємодії людини з природою.
Львів: Ладекс, 2020. — 224 с.

У виданні розглянуто культурні ландшафти Галичини як складне соціально-природне явище, простежено динаміку їх змін з початку X ст. під впливом розвитку технологій, ринку та ідеологій. Представлено основні загрози руйнування традиційних культурних ландшафтів та способи їх подолання. Також наводяться приклади архітектурно-планувальних способів збереження, регулювання та/або планування культурних ландшафтів сільської місцевості.

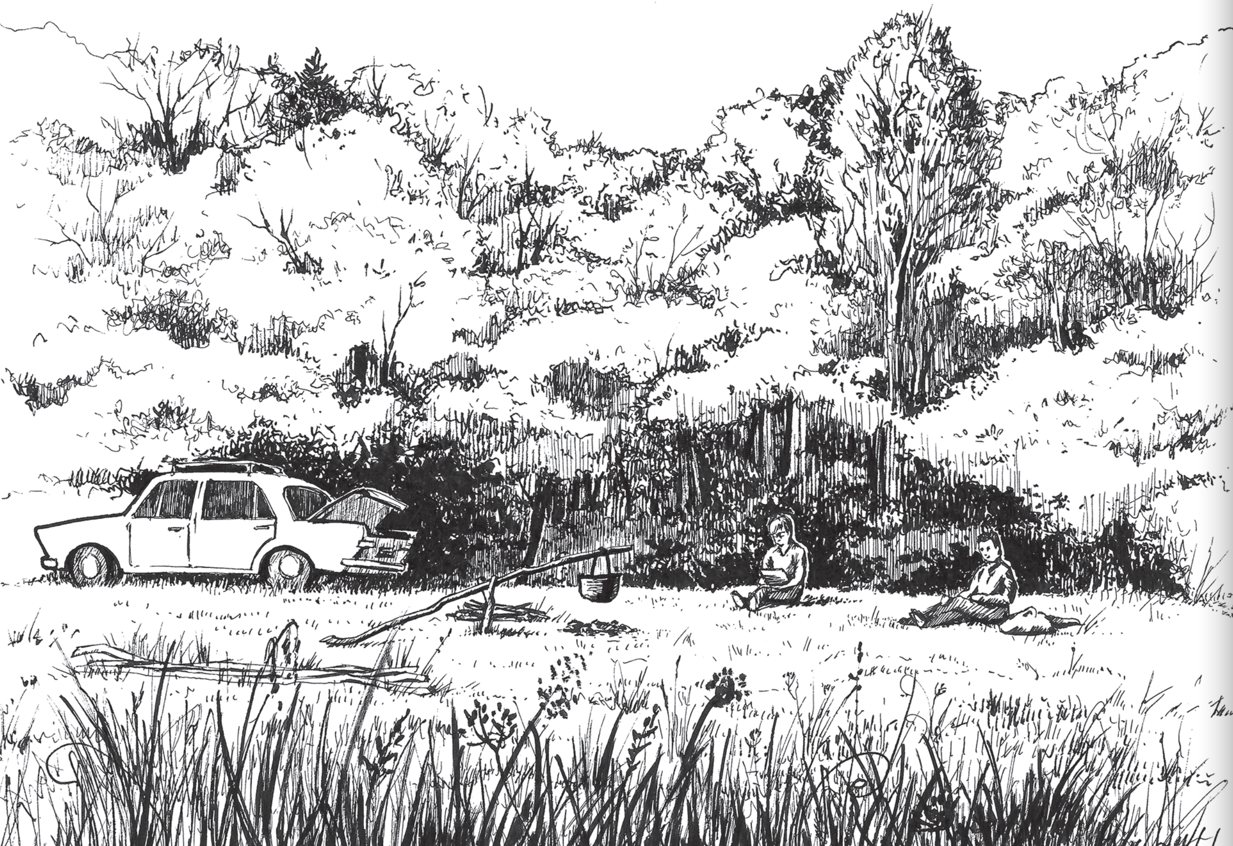
Видання створене за підтримки
Українського культурного фонду.

Позиція **Українського культурного фонду** може не збігатись з думкою автора.

Український культурний фонд — державна установа, створена у 2017 р. як нова модель надання на конкурсних засадах державної підтримки та промоції ініціатив у сфері культури та креативних індустрій. Діяльність **Фонду**, відповідно до чинного законодавства, є невід'ємною частиною політики і визначених пріоритетів діяльності Міністерства культури та інформаційної політики України.

ucf.in.ua

ISBN 978-966-823-364-7

Ми є тим, що (не)створюємо і (не)бачимо навколо себе.

"Морфей"

Проводячи дитинство в селі Скелівка наприкінці 1980-х та в 1990-х, ми з сестрою та вуличними приятелями часто вешталися по всяких закинутих місцях. Ми побували в підвалах школи, бачили трудові плакати і першотравневі лозунги з Леніним, Марксом та Енгельсом; окремо гіпсова голова Леніна лежала на горищі місцевої бібліотеки. Нам подобався порослий деревами й кущами закинутий костел і дзвіниця зі слідами від снарядів, величезний уламок одного з яких ще стирчав у стіні. На залізничній зупинці виднівся великий злинялий кириличний напис "Фельштин" — так називалася Скелівка до того, як село включили до складу Старосамбірського району Дрогобицької області Української радянської соціалістичної республіки.

Наша сім'я жила в маленькій, але добротній польській хаті. Бабуся з дідусем придбали цей дім у середині 1950-х. Поруч, в центральному сквері, ми, діти, залюбки копирсалися в листі та ховалися в кущах. За селом простягалися безмежні колгоспні поля з "індустріальними" копицями сіна та плантаціями капусти, гороху, кукурудзи.

Влітку на автомобілі "Москвич" наша сім'я їздила на пікнік до лісу або ж купатися на річку Стрвяж. Через цю ж річку ми переходили з батьком пішохідним канатно-тросовим мостом, що розгойдувався, коли йшли до іншої бабусі, в село Муроване (колись Ляшки Муровані). Там починався зовсім інший світ, зі своїми комахами, плазунами й травами висотою понад голову. Від Мурованого до каміння Карпат, швидкої води та запаху хвойних дерев рукою сягнути. На пасовищі нашою улюбленою забавою було збирати після дощу "льотки", тобто свинцеву шрапнель з часів Першої світової війни. Ці два села розташовані настільки близько до кордону з Польщею, що сигнал українського телебачення наприкінці 1980-х та в 1990-х годі було зловити. Замість радянських та українських мультфільмів і кінофільмів ми дивилися американські та польські. Спогади про історичні та куль-

турні нашарування, відчуття місця, природи та щонайменших деталей — форм, кольорів, фактури, текстури, запахів і звуків, які так вражають малих дітей, — надовго закарбувалися у моїй свідомості та сприйнятті середовища.

Десь у четвертому класі в мої руки потрапила німецька чи польська книжка про містечко Фельштин. Я здивувався, коли побачив ринкову площу з ратушою та кам'яницями, це дуже дисонувало з щоденною картиною перед моїми очима. Пізнаючи історію Галичини, я зрозумів скільки ненависті, домінування та пригнічення, агресії, але також любові, опіки та жертовності присутні в цьому регіоні. У даному виданні мені важливо показати різні сторони культурного ландшафту — від його матеріального виміру до символічного, ментального, та емоційного. Пам'ятаю, як бабуся, яку разом з її батьками в 1951 році переселили з Устрик-Долішніх внаслідок радянсько-польського обміну територіями, розказувала про ці події і згадувала навколишні гори, річку та сад. Зниклі для неї ландшафти стали ландшафтами пам'яті.

У цьому виданні увага зосереджується передусім на формуванні культурних ландшафтів Галичини і на тому, якою в цьому процесі є роль природного середовища, людини, політик та ідеологій різних адміністрацій. Також розглядається формування зв'язку людини з ландшафтом залежно від особистого досвіду та історичного контексту та як цей зв'язок можна прочитати в теперішніх культурних ландшафтах. Ці теми є ключовими для усвідомлення їх цінностей в економічному, екологічному та культурному вимірі, а відтак — для їх збереження, грамотного регулювання та/або планування.

На моє переконання, емоційний зв'язок з місцем та відчуття залученості є більш важливими для майбутнього громади, ніж укладання стратегій економічного розвитку. Адже допоки суспільні цінності обмежуються питаннями матеріального добробуту, завжди існуватиме спокуса емігрувати в регіон з кращою економікою чи туди, де твою працю більше цінуватимуть. Лише враховуючи при просторовому плануванні міст і сіл ціннісні сторони культурного ландшафту, можна підвищити якість громадських просторів і культурних осередків та залученість мешканців і мешканок у нього.

В межах проєкту наша команда мала приємність відвідати неймовірні місця Галичини та краще зрозуміти регіон. Відвідані міс-

цини були дуже різноманітні — від доволі добре відомих містечок із затишними ринковими площами й красивими ратушами — до непрохідних, порослих хащами замків, покинутих костелів, синагог, цвинтарів, містичних дерев'яних церков та поселень українських "амішів" ("скромників"), глибоко захованих в меандрах Дністра. Ми принципово не використовували дрони, адже люди, на жаль чи на щастя, не літають, а нам було важливо передати культурні ландшафти з візуальної перспективи місцевих мешканців. Однак ми фотографували з кадруванням, що дає змогу "наблизитися", побачити деталі об'єкту. Це теж не зовсім відповідає перспективі перехожих, однак дає змогу побачити об'єкт з перспективи людей, що його творили та активно використовували.

Дослідження культурних ландшафтів Галичини було колективною пригодою тривалістю в чотири місяці. Тут сплелися знання та досвіди багатьох фахівців і фахівчинь, без участі котрих проєкт не був би можливим. Я надзвичайно вдячний Миколі Майданському екологу й краєзнавцю та архітекторці-реставраторці, історикині архітектури Аллі Мартинюк-Медвецькій, з якими працював найтісніше. Зокрема, Микола Майданський є співавтором розділів про вплив правових систем на сільську місцевість та появу перших міст в Галичині, а також описів екокультурних країв. Він також вніс до проєкту низку надзвичайно проникливих спостережень щодо змін природи, особливо рослин та мікрорельєфу. Алла Мартинюк-Медвецька є співавторкою розділів, що стосуються розвитку міст у середньовічний період і тем, пов'язаних з архітектурою. Вона впродовж багатьох годин розповідала мені про архітектуру Галичини більше, ніж можна прочитати в книжках. Щира подяка за консультації економіко-географу Ярославу Іваху (Львів), архітектору та містопланувальнику Олександру Коротких (Вінниця), культурологині Зоряні Рибчинській (Львів) та історичному географу Мирославу Дністрянському (Львів). Будь-які неточності є моєю відповідальністю і жодним чином не пов'язані з консультантами та консультантками, добре знаними у своїх фахових сферах.

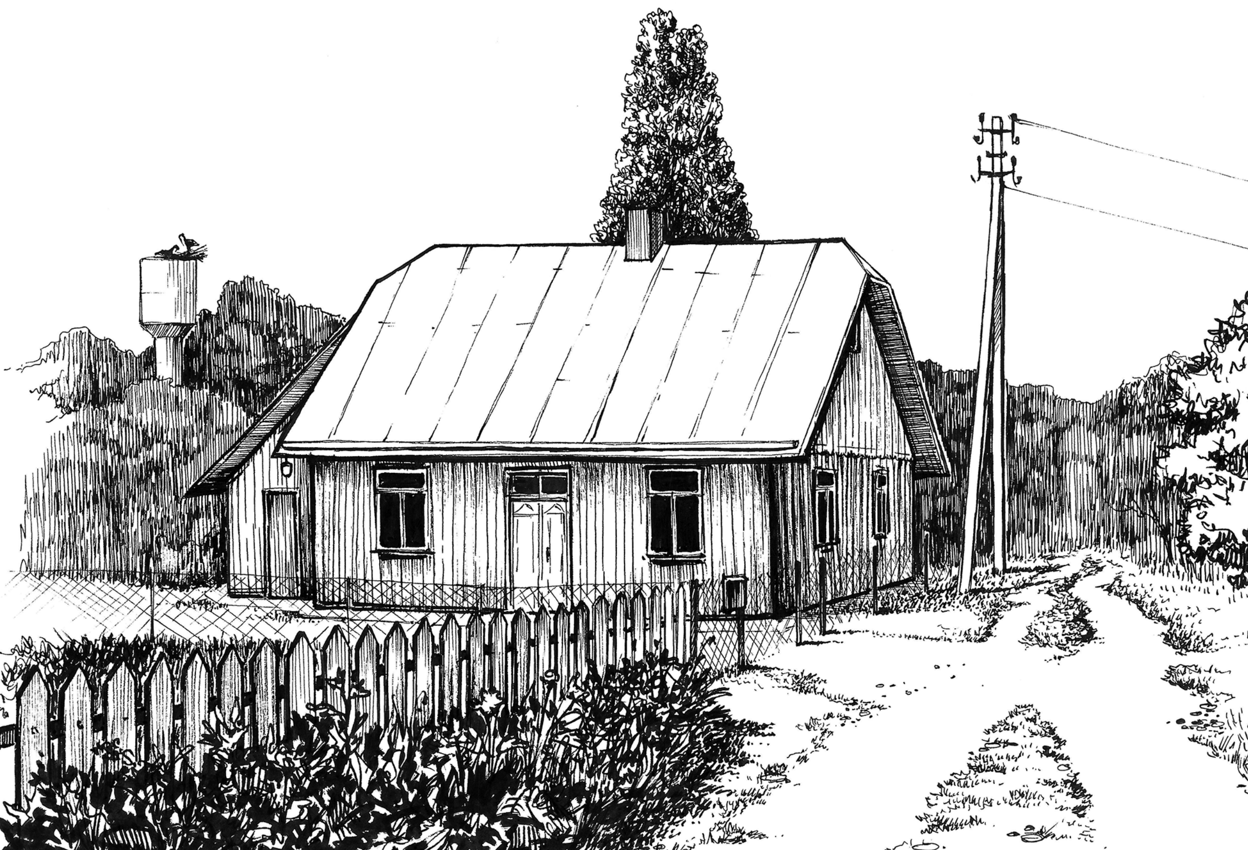
Висловлюю подяку також людям, які долучилися до створення видання, — Юрію Мориквасу, що створив унікальну серію фотографій Галичини, зафіксував найдрібніші деталі, створив тонкий і глибокий візуальний стиль видання та на своєму легковому автомобілі найменш доступними дорогами таки добирався до місця призна-

чення; комунікаційній менеджерці Ірині Білан за чудові здібності домовитися про все з усіма та важливі організаційні поради; Ользі Мартинюк за експертну допомогу на ключових етапах реалізації проєкту та проникливі зауваження щодо змісту видання; Анатолію Смалійчуку за чудові карти, на яких добре простежуються каньйоноподібні долини Дністра та його приток на Поділлі та горбогір'я Опілля; Роману Цибрівському (Roman Cybriwsky) з Філадельфії за підтримку та захопливі розмови про Україну; Джеймсу Генлону (James Hanlon), моєму науковому керівнику магістерської роботи в Університеті Південного Іллінойсу в Едвардсвіллі (США), важлива частина результатів якої, представлена у цьому виданні; Андрію Шуляру за спільні архітектурні веломандрівки околицями Львова; Дарії Мацолі за настроєві скетч-малюнки; Надії Мориквас за детальне редагування тексту. За можливість використання додаткових ілюстрацій у виданні, задля якнайкращої передачі змісту тексту, завдячую Богдану Волошину. Ці світлини були вибрані через його здатність помічати ті деталі, які для багатьох залишаються непомітними. Також у виданні опубліковані вибрані матеріали історико-архітектурного дослідження села Урич і його архітектурні регламенти, люб'язно надані Державним історико-культурним заповідником Тустань, за що вдячний його директору Андрію Котлярчуку.

Це видання, як і саме дослідження, було б неможливим без підтримки Українського культурного фонду — інституції, яка вже зараз, лише за три роки своєї діяльності, показала впевнені результати щодо нового якісного українського культурного продукту. В пострадянському контексті ця інституція є дійсно проривом, яка буде впливати на наші перспективи, не тільки у сфері культури. Я вдячний насамперед працівницям Фонду, зокрема Ользі Шаріповій, за блискучі менеджмент та комунікацію. Як завжди, підтримка моїх рідних — батька, мами, сестри та брата, а також друзів була визначальною в моменти, коли я цього найбільше потребував. Ще не повністю знищене природне середовище приміського села Сокільники біля Львова; його поля з маленькими долинами й потічками були для мене місцем щоденних прогулянок та роздумів.

Запрошую у захопливу подорож поєднання географії, історії та архітектури Галичини, об'єднаних в явищі культурного ландшафту.

Роман Лозинський
Сокільники, 2020

Вступ

Культурні ландшафти сіл і міст України зазнали значних змін впродовж XX ст. та продовжують змінюватися після розпаду Радянського Союзу. З поліпшенням матеріального становища та економічним зростанням темпи цих змін тільки прискорюватимуться. Мрії людей про комфорт, достаток, статус та безпеку втілюються в нових будинках, їхніх архітектурних стилях, огорожах та брамах. Нові форми, кольори та оздоблення є наслідком не тільки підвищення добробуту, а й доступності нових матеріалів та інформації.

Американський культурний географ Перс Люїс наголошує, що культурні ландшафти є вираженням особливостей суспільства: економіки, культури, де кожен елемент виражає "наші смаки, цінності, прагнення і навіть страхи у відчутній, видимій формі". Якими є культурні ландшафти України та її історичного регіону — Галичини? Що вони говорять про нас і суспільство? Чому одні елементи культурного ландшафту інтенсивно змінюються чи зникають, а інші з'являються без урахування місцевої специфіки та культури? Якими є цінності культурних ландшафтів для різних сфер людського життя? Як їх зберегти для покращення життя та збереження природного середовища тепер і в майбутньому? Це видання покликане дати відповіді на ці та дотичні питання.

Політико-економічні системи з відповідними культурно-філософськими поглядами, політиками, ідеологіями мають безпосередній вплив на взаємини людини та природи, а отже залишають матеріальний та символічний слід у ландшафтах. Владні відносини між різними культурними та політичними групами, зокрема домінування одних та пригнічення інших, формують різний досвід в тому чи іншому культурному ландшафті. Впродовж XX століття Галичина, як і решта українських регіонів, зазнала значних політичних змін. Зокрема, визначальний вплив на цей регіон мало знищення та пе-

реселення окремих груп людей за етнічними та соціальними ознаками під час та після Другої світової війни. Зв'язок людей з ландшафтами був порушений, що іноді проявляється в байдужості до змін довкілля, бракові місцевої ідентичності та емоційного зв'язку з середовищем, убогих архітектурних стилях, невідповідному землекористуванні. Окремі люди, проте, зберігають дбайливе та чуйне ставлення до історичних ландшафтів як спадщини.

Розпад соціалістичної системи, економічна криза 1990-х, перехід до капіталізму, поява нового заможного класу та споживацької культури залишили колосальний слід у культурних ландшафтах. Роздача та приватизація землі зазвичай відбувалася до просторового планування населених пунктів. Це призвело до непродуманої забудови, при цьому культурними та природними ландшафтами переважно нехтували. Місцевий шарм культурного ландшафту швидко змінювався чи навіть зникав через появу нехарактерних для місцевості запозичених архітектурних стилів. "Традиційність" нових будинків часто проявляється в архітектурі з натяком на "феодалізм", у їх великих розмірах, з вежами і велетенських огорожах.

На культурні ландшафти Галичини та західної України останнім часом має значний вплив заробітчанство. На очах змінюються сільські місцевості, які раніше вважалися "депресивними" і в яких водночас збереглися автентичні, культурно, естетично й екологічно цінні ландшафти. Капітал заробітчан і заробітчанок переважно вкладається у нове житлове будівництво; для більшості цих людей будинок є найбільшою цінністю і найкращим вираженням достатку, безпеки й успіху завдяки важкій праці за кордоном. Проте часто нові архітектурні стилі копіюють/клонують архітектуру інших країн та часів, іноді й вигаданих, руйнуючи відчуття місця та локальну ідентичність. Зростає також тенденція до спорудження високих і непрозорих загорож, часто з використанням дешевих матеріалів, таких як покрівельний метал, або ж навпаки — дорогих, для демонстрації своєї заможності. Ці зміни є загрозою не тільки для місцевої культурної самобутності регіону, але й для комфортного життя людей, розвитку туризму та рекреації, а що найголовніше — збереження природного середовища та безпечного життя у ньому.

Тоді як міста, їх громадські простори та міський дизайн-благоустрій отримують щораз більшу увагу фахівців та фахівчинь у сфері урбаністики та міського планування, сільська місцевість та малі

містечка залишаються поза увагою фахової спільноти. Це видання покликане заповнити цю прогалину та запропонувати концептуальну основу покращення життєвого середовища в сільській місцевості. Видання має ознайомчий характер, проте глибоко проникає в поняття культурного ландшафту як соціально-природного явища. Воно передовсім орієнтоване на фахову спільноту у сферах архітектури та просторового планування, музейної справи, охорони природного середовища, а також на фахівців і фахівчинь в органах місцевого самоврядування.

Метою видання є розкрити такі ключові моменти:

- Комплексність культурного ландшафту як соціально-природного явища.

- Умовність "традиційності"в культурному ландшафті та потребу пошуку переконливих аргументів їх збереження, регулювання та/або планування.

- Цінності домодерних сталих практик поводження з природою у XXI столітті та принципи і способи збереження, регулювання та/або створення нових культурних ландшафтів.

- Важливість досліджень та усвідомлення місцевих особливостей культурних ландшафтів, історичного контексту та зв'язку різних людей з ними перед впровадженням будь-яких правових регламентацій щодо збереження, регулювання та/або планування культурних ландшафтів.

Галичину як історичний регіон було обрано через її природну різноманітність та складний історичний контекст і, відповідно, присутність дуже різних культурних ландшафтів, зокрема символічних. Галичина є чудовим дослідницьким полем для вивчення не просто взаємодії людини і природи, але й впливів складного суперечливого минулого на культурні ландшафти. Ми не акцентуємо уваги на межах історичного регіону Галичини, змінних у часі. Особливо тому, що традиційні культурні ландшафти виходять далеко за адміністративні межі регіону.

У цьому виданні не знайдете інформації про міста, ландшафтну архітектуру, садово-паркове мистецтво та детальних інструкцій щодо збереження природних ландшафтів, чим займаються окремі академічні дисципліни та інституції з власними науковими виданнями. Перелічені аспекти присутні тут лише для того, щоби краще висвітлити сільську місцевість та її культурні ландшафти як окремий екологічний, культурний, економічний та політичний феномен. Видання складається з семи розділів, що розкривають: 1) культурний ландшафт як складне соціально-природне явище та особливість Галичини як регіону в її історичному контексті; 2) цінності традиційних домодерних культурних ландшафтів як джерела етики взаємодії з природою та умовність традиційності; 3) різні прояви цієї взаємодії у природних умовах Галичини. Досить значну частину видання займає розділ 4) про вплив різних адміністрацій та їх правових систем та ідеологій на культурні ландшафти, з кінця X ст. Оскільки, починаючи з кін. 1980-х років, зміна економічної та політичної системи була за своєю значимістю не менш переломна, ніж встановлення соціалізму, розглянуто 5) як з 1990-х років і до наших днів приватизація, ослаблення та/або відсутність архітектурних регулювань і криза ідентичності впливають на сучасні культурні ландшафти — архітектурні стилі житлових і сакральних споруд та громадські простори. Внаслідок процесу децентралізації влади в Україні з 2014 року новостворені об'єднані територіальні громади (ОТГ) отримують все більше прав у регулюванні архітектури та просторового планування. Це нові можливості та виклики для громад, тому у виданні розглянуто 6) принципи та способи збереження, регулювання та/або створення нових культурних ландшафтів, їх особливості як об'єкту просторового планування з чи не єдиним прикладом розроблених архітектурних регламентів сільської місцевості в Україні — для села Урич (Сколівщина, Львівська область) на основі історико-архітектурного дослідження Державного історико-культурного заповідника "Тустань". Завершальним є розділ 7) про ландшафтні регулювання, розмиті межі приватної власності та важливість залучення усіх зацікавлених сторін перед будь-яким створенням та запровадженням регулювань.

Очікувані результати видання:

- зміцнення гармонійної взаємодії людини з природою, зростання екологічності середовища та його комфортності для життя;

- започаткування в Україні дискурсу культурного ландшафту, професійного та громадського, як об'єкту просторового планування та проєктування;

- поява переконливих аргументів збереження, регулювання та/або планування культурних ландшафтів, що в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, часто "запаковані" під романтизованими ідеями збереження "етнічної самобутності", насамперед для зовнішнього споживача — туриста. Цінності традиційних домодерних ландшафтів лежать у набагато глибших площинах — зокрема в екологічних та сталих практиках будівництва та землекористування;

- зростання розуміння важливості досліджень зв'язку людей з ландшафтами та потреби залучення всіх зацікавлених сторін перед впровадженням будь-яких правових регламентацій щодо збереження, регулювання та/або планування культурного ландшафту;

- зростання відповідальності тих, хто змінює культурні ландшафти чи створює нові;

- формування культурної самобутності регіону та його окремих частин через підкреслення місцевих традиційних архітектурних стилів, просторового планування, землекористування та сільського господарства;

- зростання місцевої економіки через появу відповідального та освітнього туризму, продуманого геобрендингу з критичним і глибоким представленням минулого;

- зміцнення емоційного зв’язку людей з місцем проживання через підвищення їх залученості до осмислення культурних ландшафтів і їх змін, місцевої самобутності, процесу створення регулювань та зросту комфортності життя. Через зміцнення психологічного зв’язку з місцем проживання, мешканці та мешканки будуть шанобливіше ставитися до свого середовища життя та стежитимуть за його станом.

I.

Що таке культурні ландшафти Галичини?

Культурні ландшафти та як їх розуміють

В Україні під поняттям "ландшафт" зазвичай мають на увазі природний ландшафт. Нібито щось об'єктивно дане від природи, ландшафти цінують за мальовничість та інші естетичні якості. В художніх творах часто бачимо самобутні та гармонійні краєвиди, що виражають велич сил природи. Подібне уявлення зустрічається і в академічній сфері, а також у щоденному вжитку.

Однак ландшафт майже ніколи не є витвором лише природи. Навіть найбільш "дикі" місцевості зазнали тисячолітнього впливу людської діяльності. Цінності, вірування, економічні відносини, а також політика — все це позначилося на фізичному середовищі. До того ж, природа не лише становить арену людської діяльності. Вона теж впливає на життя, ідентичність і щоденні практики людей. Ландшафти є простором взаємодії людини та природи. Етика цієї взаємодії може різнитися залежно від часу, простору та культурних норм.

Тому в рамках широкого узагальненого терміну "ландшафт" варто виділити й наголосити на понятті "культурного ландшафту" — як зміненого людиною природного ландшафту відповідно до своїх потреб. Культурний ландшафт є вираженням багатовікового досвіду життя людей у природному середовищі та наслідком спільної дії сил природи і людини. Саме таке трактування культурного ландшафту знаходимо в Світовій конвенції спадщини (1992 р.).

Взаємодія людини і природи проявляється у народних знаннях щодо просторового планування населених пунктів, мережі вулиць, системи забудови, будівництва, землекористування, природокористування та ведення сільського господарства. Всі ці види діяльності взаємопов'язані й перебувають у тісному зв'язку з природним середовищем. Як наслідок, окремі культурні ландшафти формуються як цілісні екокультурні системи.

Культурний ландшафт біля м. Хирів і м. Добромиль та краєвид на "добромильські" гори.

У міжнародному договорі Ради Європи — Європейській ландшафтній конвенції (2000 р.) ландшафт розглядається у широкому розумінні, без його поділу на природний і культурний. Згідно з конвенцією, ландшафт — це все те, що ми бачимо/сприймаємо, коли виходимо з приміщення. В цьому випадку поняття ландшафту є більш близьким до загальновживаного поняття "краєвид". У Конвенції зазначається: "Ландшафт означає територію, як її сприймають люди і характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів". Це розуміння ландшафту не виключає його вузького трактування як результату взаємодії людини й природи. Проте тут наголошено на розумінні, що ландшафт може бути наслідком тільки людської діяльності, а також наголошується на важливості його сприйняття людьми. Ландшафт — це частина Землі, видима спостерігачами з певного положення й розташування — як фізично-

▲ **Село Нове Місто (Львівська обл.).**

Культурний ландшафт регіону Прованс, Франція.

го, так і соціального. Стать, вік, професія, соціальний клас та досвід людей впливають на їхнє бачення.

До природних факторів формування ландшафту можна віднести рельєф, клімат, ґрунти, воду, рослини і тварини. Людина ж створює населені пункти, вуличну мережу, систему забудови, архітектуру, сільське господарство, вплив на які має і природне середовище.

У сприйнятті культурного ландшафту людиною одні візуальні елементи можуть домінувати над іншими. Приміром, виражені форми рельєфу, рослинність чи яскраві елементи архітектури можуть виступати на передній план перед менш помітними елементами. Проте всі складові ландшафту та їх найменші деталі — лінії, пропорції, форми, кольори, матеріали, фактури та текстури — творять його неповторну атмосферу та є частиною *genius loci,* духу місця. Візуальність ландшафту є важливою у його сприйнятті, але не менш важливими є звуки, запахи, тактильні відчуття та насамперед отриманий у ньому досвід.

У зв'язку зі значним посиленням впливу людини на природу, що почався у Західній Європі в XVIII столітті, варто відрізняти традиційні, тобто домодерні та доіндустріальні, культурні ландшафти від більш сучасних, тобто модерних та індустріальних. Традиційні ландшафти умовно характеризує низькоінтенсивне сільське госпо-

дарство та висока чутливість до природного середовища, яку було втрачено впродовж наступних століть.

У світі є відомі приклади добре збережених та артикульованих матеріально й ментально культурних ландшафтів, як-от у Провансі (Франція) чи в Тоскані (Італія). Вони відіграють важливу роль не тільки в житті регіону, його гармонійному та сталому розвитку, творенні його внутрішньої ідентичності й образу, а й у співтворенні культурного образу всієї країни на міжнародному рівні. Вони є прикладами збереження досвіду і знання людей про життя у природному середовищі, що проявляється в увазі до місцевих способів будівництва та ведення сільського господарства — садівництва, виноградарства, виготовлення сирів і вирощування прянощів.

Ландшафт є об'єктом дослідження як природничих, так і соціальних та гуманітарних дисциплін, як-от: екологія, екологічна історія, культурна екологія, архітектура, планування міст і сіл (містопланування, містобудування[1]), регіональне просторове планування, семіотика, географія людини та фізична географія, візуальні студії. Ландшафти також викликають зацікавлення у людей творчих професій, пов'язаних із образотворчим мистецтвом, фотографією та літературою. Проте ландшафт — це передусім цілісний погляд на те, що нас оточує, без поділу на складові і тому міждисциплінарність є важливою для його вивчення.

Ландшафти формують мешканці та мешканки з різними цінностями, потребами, поглядами та смаками, що змінюють його свідомо чи несвідомо в процесі свого життя. Досвіди у ландшафті з різними практиками його присвоєння перетворюють його з фізичного, матеріального в місце з особистими чи колективними значеннями, сенсами, смислами та асоціаціями. Культурний ландшафт з матеріального стає більш ніж матеріальним і бере участь у формуванні регіональної самобутності, особистих чи колективних ідентичностей. Ландшафти є також вираженням політично-економічних систем-формацій та історичних епох зі своїми переважаючими культурно-філософськими поглядами, політиками, ідеологіями та різними владними відносинами.

---

1. Термін містопланування (англ. *urban planning*), відомий в Україні як містобудування, а в деяких країнах стосується і до просторового планування сіл та інших просторових одиниць.

Культурний ландшафт у Конвенції про світову спадщину

Конвенція про світову спадщину (1992 р.) є першим міжнародно-правовим документом, де йдеться про важливість охорони культурних ландшафтів як окремої категорії, із занесенням її до списку Світової спадщини. У Конвенції зазначається:

> **“Культурні ландшафти є результатом “спільної дії природи і людини”. Вони є прикладом еволюції людського суспільства та поселень протягом часу під впливом фізичних обмежень та/або можливостей, що їх створює природне середовище, та подальших впливів соціальних, економічних і культурних сил, як зовнішніх, так і внутрішніх.**
>
> **Термін “культурний ландшафт” охоплює різноманітність проявів взаємодії людства та його природного середовища. Культурні ландшафти часто відображають унікальні способи сталого землекористування, враховуючи особливості та обмеження природного середовища, в якому вони сформовані, і особливе духовне ставлення до природи. Захист культурних ландшафтів може зробити внесок у сучасні технології сталого землекористування та підтримувати або покращувати природні цінності ландшафту. Продовження існування традиційних форм землекористування підтримує біологічне різноманіття в багатьох регіонах світу. Тому захист традиційних культурних ландшафтів є корисним для збереження біологічного різноманіття.”**

У Конвенції виділяють три основні категорії культурних ландшафтів:

“*Ландшафт, спроєктований і створений свідомо людиною,* який найлегше визначити. Це садові та паркові ландшафти, створені з естетич-

Скельне формування Улуру в Австралії, мовою корінних мешканців "священне", є насамперед цінним як сакральний ландшафт та охороняється в межах національного парку Улуру-Ката-Тьюта (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО).

них міркувань, які часто (але не завжди) асоціюються з релігійними чи іншими монументальними будівлями та ансамблями.

Органічно розвинений ландшафт, що набув своєї нинішньої форми завдяки зв'язку з природним середовищем та реагуванню на нього, з врахуванням соціальних, економічних, адміністративних та/або релігійних імперативів (обмежень). Такі ландшафти відображають процес еволюції за своєю формою та особливостями. Вони поділяються на дві підкатегорії:

- реліктовий (або викопний) ландшафт — це той, в якому еволюційний процес закінчився в якийсь час у минулому, різко або протягом певного періоду. Однак його суттєві відмінні риси все ще помітні в матеріальному вигляді.
- безперервний ландшафт — який зберігає активну соціальну роль у теперішньому суспільстві, тісно пов'язаний з традиційним способом життя і в якому еволюційний процес ще триває. Водночас він демонструє значні матеріальні докази своєї еволюції з часом.

Індустріальний ландшафт Уельсу біля м. Блайневон (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО).

Асоціативний культурний ландшафт — це ландшафт, який викликає потужні релігійні, мистецькі або культурні асоціації, тоді як цінність його матеріальної складової може бути незначною або навіть відсутньою."

В Україні є багато цінних культурних ландшафтів, але для глобального контексту визначено важливість лише одного, який внесено до Світової спадщини ЮНЕСКО в категорії культурного ландшафту. Це стародавнє місто Херсонес Таврійський (V ст. до Р.Х. — IV ст. після Р.Х.) в Криму, що був внесений до списку 23 червня 2013 року. Поліс та хора таврійського Херсонеса із старовинним архітектурним та технологічним ансамблем отримали такий високий охоронний статус через надзвичайно добре збережені взірці давнього поселення, землекористування та ландшафту, створеними грецькими колоніс-

Солеварня у м. Дрогобич, XIII–XX ст. — найстаріше діюче підприємтсво України.

тами у специфічному природному середовищі південно-західного Криму, що існували безперервно майже дві тисячі років.

Іншими елементами ландшафту-краєвиду в широкому розумінні та історичного ландшафту в Україні, що внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, але не в категорії культурного ландшафту, є: вісім дерев'яних церков у західних областях України (спільний проєкт з Польщею щодо дерев'яних церков Карпатського регіону), первісні букові ліси Карпат (частина міжнародного об'єкту Європи), ансамбль історичного центру Львова, Софіївський собор та Києво-Печерська лавра разом з церквою Спаса на Берестові (Київ), резиденція митрополитів Буковини та Далмації (Чернівці) та пункти геодезичної дуги Струве (у Хмельницькій та Одеській областях як частина міжнародного об'єкту).

Ландшафт у Європейській ландшафтній конвенції

На відміну від Конвенції про світову спадщину, Європейська ландшафтна конвенція (2000 р.) розглядає ландшафт у ширшому розумінні і створена з метою збереження не лише унікальних і цінних для всього людства культурних ландшафтів. Україна підписала й ратифікувала цю конвенцію у 2004 та 2005 роках. В ній присутні такі важливі положення щодо розуміння ландшафту та подані деякі визначення (офіційний переклад):

- ландшафт відіграє важливу суспільну роль у культурній, екологічній, природоохоронній та соціальній сферах і є ресурсом, який сприяє економічній діяльності; його охорона, регулювання та планування може сприяти створенню нових робочих місць;

- ландшафт сприяє формуванню місцевих культур і є основним компонентом європейської природної та культурної спадщини, який сприяє добробуту людей та консолідації європейської ідентичності;

- ландшафт є важливою складовою якості життя людини всюди: в містах і сільській місцевості, у деградуючій місцевості та місцевості високої якості, в місцевості виняткової краси чи у звичайній;

- ландшафт є ключовим елементом добробуту людини і суспільства; його охорона, регулювання і планування призводить до виникнення прав і обов'язків для кожної людини;

- зміни ландшафтів у багатьох випадках прискорюються через розвиток сільського та лісового господарства, технічних засобів, промислового виробництва та добування мінералів, а також регіональ-

ного і міського планування, транспорту, інфраструктури, індустрії туризму та відпочинку, так само як і на більш загальному рівні — через зміни у світовій економіці;

- наміром є задовольнити прагнення громадськості насолоджуватися ландшафтами високої якості та брати участь у їх розвитку;

Визначення

а) "ландшафт" означає територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів;

б) "ландшафтна політика" означає формування компетентними органами влади загальних принципів, стратегій та керівних положень, які дозволяють вживати конкретних заходів, спрямованих на охорону, регулювання та планування ландшафтів;

в) "мета якості ландшафту" означає для конкретного ландшафту формулювання компетентними органами влади прагнень громадськості стосовно рис ландшафту, який її оточує;

г) "охорона ландшафту" означає діяльність щодо збереження та підтримання важливих або характерних рис ландшафту, яка визначається його цінністю за походженням, зумовленою його природною конфігурацією та/або діяльністю людей;

д) "регулювання ландшафту" означає діяльність з точки зору сталого розвитку, спрямовану на забезпечення постійного догляду за ландшафтом з метою спрямування та узгодження змін, спричинених соціальними, економічними та екологічними процесами;

ж) "планування ландшафту" означає чітку, спрямовану на перспективу діяльність щодо їх поліпшення, відновлення або створення.

> ***Цілями Конвенції*** **є "сприяння охороні, регулюванню та плануванню ландшафтів, а також організація європейського співробітництва з питань ландшафту".**

Цінності культурних ландшафтів

Культурні ландшафти через особливе поєднання природних та створених людиною елементів мають цінності у різних сферах:

- **Екологія та здоров'я.** Традиційні культурні ландшафти і народні знання є цінним джерелом гармонійних способів взаємодії людини з природою, що формувались протягом багатьох століть. Застосування ідей з народних знань щодо будівництва та ведення сільського господарства є енергозберігаючими, підтримують місцеву біорізноманітність і враховують обмеження природи. Ці ідеї вже зараз присутні у прогресивних проєктах просторового планування міст та сіл. Внаслідок формується середовище з суттєвою компонентою природи, сприятливе для відпочинку, що зменшує негативний вплив глобального потепління та різких змін погоди, а отже, сприяє здоров'ю мешканців та мешканок.

- **Економіка.** Культурний ландшафт формує позитивний довготривалий економічний ефект через розвиток відповідального туризму та малого фермерства і виробництво органічної місцевої продукції.

- **Самобутність/ідентичність, творення місця *(англ. — placemaking)* та естетика.** Культурні ландшафти посилюють місцеву самобутність/ідентичність, образ регіону на національному та міжнародному рівні. Відновлення культурних ландшафтів та усвідомлене й відповідальне творення нових посилює емоційний зв'язок людей із середовищем. Це відбувається через залучення мешканців та мешканок до планування спільних дій щодо відновлення та збереження культурних ландшафтів, до осмислення їх цінностей та спадщини.

- **Культурна та природна спадщина.** Культурний ландшафт є частиною культурної та природної спадщини. Особливість його як явища передбачає розуміння спадщини ширше й цілісніше, беручи до уваги поєднання всіх елементів природи та створених людиною об'єктів, а також емоційного зв'язку з ними.

Мешканці та мешканки розуміють та цінують ландшафти по-різному, в залежності від їх досвіду взаємодії з культурними ландшафтами, їх цінностей і знань. Погляди на культурний ландшафт можуть бути неоднаковими у представників та представниць бізнесу, у власників і власниць землі, місцевих та немісцевих інвесторів та інвесторок, мешканців та мешканок різних соціальних класів, віку та професій. Часто розбіжність інтересів та конфлікти є неминучими. Для їх уникнення важливим є залучення усіх зацікавлених сторін до збереження культурних ландшафтів та розуміння, що ландшафти є спільним благом, а їх цінності не виключають одні одних.

> **Навіщо зосереджуватись на культурному ландшафті, якщо кожен з його елементів вивчається окремою науковою дисципліною, а саме: архітектурою, географією, біологією, екологією, етнографією та багатьма іншими?**

Зосередження на ландшафтах допомагає сформувати цілісний погляд на середовище навколо нас. Це було втрачено в епоху Модерну, особливо в часи Просвітництва, коли формувались окремі наукові дисципліни, що "розклали" середовище життя на складові.

Цілісний погляд на середовище дає можливість побачити те, що не можна побачити, розглядаючи окремо його складові. Як наголошує бельгійський географ Марк Антроп, ***"голізм означає, що "ціле — це більше, ніж сума його складових частин", з чого випливає, що цілого ніколи не можна зрозуміти редукціоністським аналізом частин, а потім реструктуризувати його в синтезі".*** Тому ландшафт як явище в своїй основі потребує інтегрованого підходу — поєднання гуманітарних, соціальних і точних наук, про що активно говорять уже впродовж 20-30 років, а також співпраці фахівців і фахівчинь з різних галузей — архітектури та містопланування, екології, економічної науки, антропології, географії, історії, соціології, літератури і мистецтва, які рідко перетинаються у професійній роботі.

У випадку, якщо увага звернена лише на певний елемент оточення чи середовища без його співвідношення до всіх інших елементів як їх єдності, вживання терміну ландшафт не має підстав. У певних ситуаціях важливо не застосовувати ідею ландшафтів, коли йдеться, наприклад, тільки про містопланування, архітектуру, громадський простір, сільське господарство чи природне середовище без розгляду їх як цілісності.

> **Де закінчується містопланування, архітектура, міський дизайн ("благоустрій"), регіональне просторове планування та починається культурний ландшафт?**

Оскільки культурні ландшафти складаються з різноманітних елементів, то на їх вигляд, стан та існування мають вплив десятки регулювань: від екологічної політики і стратегії економічного розвитку держави та збереження спадщини до благоустрою з регулюванням висоти й прозорості парканів/огорож. Проте містопланування та архітектура є головними, що визначають ландшафт, його силует, сприйняття та досвіди у ньому, а також безпосередньо дотичні

до збереження традиційних культурних і природних ландшафтів. Тому регулювання, що стосуються містопланування, архітектури та землекористування, є визначальними, якими будуть культурні ландшафти і чи вони взагалі існуватимуть в умовах динамічної урбанізації, інтенсифікації та роботизації сільського господарства.

Культурний ландшафт починається там, де містопланування, архітектура, міський дизайн та регіональне просторове планування розглядаються як одне ціле певної місцевості, враховуючи її культурні особливості та традиції. Для відновлення і збереження культурного ландшафту важливими є всі містопланувальні та архітектурні деталі — просторове планування населеного пункту та ОТГ, дизайн вулиць і площ, розташування та поверховість будівель, їх архітектурні стилі зі всіма деталями форм, пропорцій, матеріалу, гами кольорів, прозорості, фактури та текстури. Містопланування та будівлі, створені у природному середовищі, є найбільшим візуальним вираженням людини як однієї зі стихій, поряд з силами природи.

▲ Кам'яні мури та підпори (крепіди) широко розповсюджені на Поділлі.

Зв’язок людей з ландшафтами

Взаємодія людей та ландшафтів відбувається в процесі щоденного життя через досвіди та практики. Люди впливають на ландшафт, змінюючи його для своїх потреб, а він — на людей. ***Через життя у ландшафтах, їх освоєння та привласнення, що є різними для різних людей та спільнот, їм надають певних значень/смислів, з’являється емоційний зв’язок, а тому ландшафти є не тільки матеріальними/фізичними.*** Вони стають частиною людини, її самоусвідомлення, самоідентифікації та ідентичності, що важливе не тільки для індивіда, а й для цілих людських спільнот. Ландшафт стає смисловим, текстовим, ментальним, емоційним, сакральним, духовним чи символічним.

Такі природні ландшафти, як ріка Дніпро з її кручами, гора Арарат чи острів Хортиця стали частиною національних та регіональних ідентичностей, символічними для багатьох людей і окремих спільнот. Змінені природні ландшафти, наприклад водосховища та ГЕС на Дніпрі, були частиною радянської пропаганди комунізму. У Галичині значну символічність мають ріка Збруч, гора Маківка, Високий Замок (копець Люблінської унії). Різні політичні та національні групи для легітимізації своєї присутності і влади привласнюють природний ландшафт, змінюючи або не змінюючи його фізично, але виразно впливаючи на його символічність.

Люди сприймають ландшафти по-різному. Це сприйняття залежить від їхнього життєвого досвіду, професій, дозвілля, знань та залученості до його (пере)творення і змін, а тому зв’язок з ландшафтами може бути дуже міцним, а оцінка високою або навпаки — слабкою та відсутньою. Зв’язки з ландшафтами є не однаковими — в того, хто випасає корову на пасовищі, хто має земельну ділянку і обробляє її, вирощуючи городину, і в кого земля не використовується; або, скажімо, в поляка, який приїхав до Львова, та українця в Перемишлі, у фотографа та агронома, в туриста зі знанням історії чи без.

Культурні ландшафти бувають різними — сільське господарство як основа краєвиду Карпат (вгорі) та “нічия” земля біля кільцевої дороги Львова (внизу).

Для зрозуміння зв’язку мешканців і мешканок України з ландшафтами важливим є історичний контекст. Часта зміна політично-економічних формацій, державних утворень з різними адміністративно-територіальними устроями та рівнем самоврядування та приватної власності, а також війни, вбивства та переселення людей за етнічною та соціальною ознаками призвели до певного відсторонення від середовища/оточення та появи явища відчуження.

Галичина як історичний регіон і міф та її ландшафти

Галичина як історичний регіон є мінливим, а його межі змінювалися в різні періоди. Цей регіон, як і багато інших, є передусім соціальним конструктом-витвором зі своїми міфами та частиною уявної географії Австро-Угорської імперії й теперішньої України і Польщі. Кожна влада вкладала в Галичину свої ідеї. Зокрема, Галичину часто інструменталізують — у минулому австрійською владою та інтелектуалами в конструюванні "цивілізованого" Заходу, протиставляючи себе "орієнтальному" та "менш цивілізованому" Сходу, якою була Галичина для Відня. Австро-Угорщина також хотіла зробити її прикладом цивілізації та ідеальної бюрократії. Натомість поляки та українці хотіли її націоналізувати, прагнучи перетворити на форпост "польськості" та "українськості". Зараз часто чуємо такі міфи, Галичина — "український П'ємонт" зі Львовом — "культурною столицею" України.

Галичина природно, історично та культурно лежить на межі Західної та Східної Європи та є квінтесенцією змішання культур, що було особливо помітним до Другої світової війни. Лише Балкани, південь Іспанії та Сицилія є такими ж культурно різноманітними регіонами в Європі, з мусульманськими та арабськими впливами.

Галичина також є надзвичайно різноманітною у природному відношенні і тому має велике розмаїття традиційних культурних ландшафтів. Кількість етнографічних регіонів у цьому історичному регіоні є найбільшою в Україні, а це — Бойківщина, Гуцульщина, Покуття, Надсяння, Мале Полісся, Західне Поділля та Опілля. Проте, етнографічні регіони, основним критерієм виділення яких є взаємодія людини і природи, звичаї, говірки та побут, з традиційними культурними ландшафтами зазвичай виходять за межі історичних регіонів. Наприклад, частина Бойківщини лежить у Закарпатті як історичному регіоні, а також у теперішній Польщі, а частина Гуцульщини — в Буковині та Румунії.

Закинутий дерев’яний хрест в українському селі на Закерзонні (ліворуч); кам’яний хрест на закинутому цвинтарі серед лісу, на місці зниклих польських сіл Медзяки та Гутиська (Львівська обл.); мацеви на закинутому єврейському цвинтарі (внизу).

Для зрозуміння культурних ландшафтів Галичини та зв’язку людей з ними, важливими є історичний контекст, що має своє матеріальне та символічне вираження у ландшафтах і в складному зв’язку людей з ними.

Тільки у XX ст. мешканці та мешканки Галичини, як і багатьох інших регіонів Східної Європи, зазнали зміни політик кількох різних політичних утворень з відмінними ідеологіями, що для багатьох людей були драматичними. У випадку Галичини — це Австро-Угорська імперія, Польща та Союз Радянських Соціалістичних Республік; а також Україна з поверненням до ринкових відносин в особливій пост-соціалістичній формі. Права, обов’язки та власність мешканців і мешканок були неоднакові в різні періоди. Вони формували стосунки — людина-влада, периферія-центр, людина-власність та людина-земля, людина-архітектура і людина-ландшафт. Через форму власності та рівень повноважень людей і громади формувався їх зв’язок та конкретні практики із землею, архітектурою та

Мальовничий краєвид біля містечка Добромиль є отруєним ландшафтом. Тут соляна шахта Саліна стала місцем трагедії у 1941 р. Перед наступом людей з гітлерівських військ сталінськими людьми з НКВД було вбито інших людей, українців та поляків, що класифікувались як "загрозливі" для режиму. На цьому ж місці нацистами були вбиті люди, що були євреями. В радянський час тут функціонував оздоровчий заклад для лікування туберкульозу, закритий у 1986 р.

ландшафтом. Сформовані практики, цінності та розуміння є стійкими і поширюються на багато поколінь наперед, про що свідчать приклади теперішніх відмінностей між колишніми Східною і Західною Німеччиною та наслідки політики Російської імперії та СРСР в окупованих країнах.

До 1939 р. відбувалось співжиття (взаємодія, обмін і протистояння) українців, євреїв, поляків, німців, вірмен та ромів з різними взаємовідносинами, але загалом — домінування одних та пригнічення інших, що призвело до їх загострення, з руйнуванням матеріального і вбивствами. Водночас відбувалось і взаємозбагачення культур.

Проте найбільшою трагедією XX ст. є вбивства і переселення людей, насильне відселення та приселення (на місце відселених) під час, і після Другої світової війни. Вони класифікувалися тими,

Долина з покинутим фруктовим садом переселеного українського села внаслідок депортацій 1944–1951 рр, с. Ямна Долішня (Підкарпатське воєводство, Польща).

в кого була влада, за фізичними-етнічними рисами чи/та соціальними ознаками, що вважались достатніми для ідеології домінування. Вбивства і переселення призвели до руйнування та докорінної трансформації культурних ландшафтів Галичини, адже зникли цілі спільноти, які століттями їх творили. Не дивно, що американський історик Тімоті Снайдер називає простір від центральної Польщі до західної Росії, тобто теперішню Україну, Білорусь та країни Балтії, кривавими землями, де впродовж 1933–1945 років було вбито нацистським та совєтським режимами близько 14 млн. цивільних людей. Таких масштабів знищення не зазнала Західна Європа впродовж XX ст. Ця трагедія є видимою у ландшафтах матеріально та символічно, а для багатьох людей та спільнот ландшафти цих країн, за висловом австрійського письменника і журналіста Мартіна Поллака, є "отруєними". У вцілілих чи свідків тих подій навіть спогади викликають сильне емоційне напруження, — як позитивні сентиментальні, так і страх й відторгнення.

Непросте й трагічне історичне минуле з частими змінами державних утворень, їх політики щодо систем приватної власності, цінностей та рівня самоврядування, а також примусові переселення та знищення людей певної етнічної групи чи соціального класу під час Першої і Другої світових воєн стали визначальними у формуванні емоційного зв'язку людей з оточенням та появи їх відстороненості та відчуженості. Це так само залишає свій матеріальний слід у культурному ландшафті, що проявляється у байдужості мешканців і мешканок до змін у довкіллі, браку місцевої ідентичності та емоційного зв'язку, руйнування пам'яток через погляди "своя" та "не своя" історична спадщина, невідповідному плануванні та менеджменті землі, вбогих архітектурних стилях та появі явища чужих, немісцевих ландшафтів *(elsewherness landscapes* — "десь в іншому місці ландшафти"), нерегульованому викиданні сміття та відходів у довкілля тощо. Явища відстороненості та відчуженості людей від свого оточення в цьому регіоні кардинально відрізняє його від Західної Європи, яка не зазнала таких потрясінь.

> **Ландшафти є не просто пасивними візуальними одиницями оточення, які створюються людьми та природою, а є частиною життя людей, спільнот та їх переконань і цінностей, а також зв'язком з природою та минулим і мостом до майбутнього. Розуміння і значення, які ми зараз закладаємо у ландшафти символічно та матеріально-фізично, є частиною нашої відповідальності перед майбутнім.**

▶ Мешканці та мешканки гетто в Дрогобичі під час депортації, 1941 р.

▶ Регулювання на роздоріжжі порожніх єврейських кварталів Львова, 1944 р.

▶ Переселення поляків на західні землі Польщі, 1945 р.

▶ Виселення українців під час операції "Вісла", 1947 р. на західні землі Польщі.

ЯРОСЛАВ
ЯВОРОВ
ЩИРЕЦ
ЯНОВ
РОВНО
БУСК
ЖОЛКЕВ

2.
Традиційність у культурних ландшафтах, її умовність та мистецтво взаємодії з природою

Розуміти традиційні домодерні культурні ландшафти це зрозуміти, як існувати етично та відповідально в швидкозмінному довкіллі.

"Федерік"

Традиційні культурні ландшафти є результатом спільної дії людини та природи. До того ж природа і взаємодія з нею є визначальними у формуванні традиційних культурних ландшафтів щодо інших політичних, економічних та культурних факторів. Вплив природи особливо відчутний у:

- просторовому плануванні населеного пункту, системі забудови, мережі вулиць та землекористуванні[1], що переважно визначаються рельєфом, кліматом і мікрокліматом, доступом до води та родючих ґрунтів;

- використанні місцевих будівельних матеріалів;

- техніках будівництва та архітектурі;

- веденні сільського господарства, з переважанням землеробства чи скотарства.

Традиційні культурні ландшафти є результатом тисячолітнього досвіду життя людини у природному середовищі. Вони слугують прикладом того, як люди змінюють природні ландшафти для своїх потреб, використовуючи доступні їм можливості та долаючи об'єктивні перешкоди. Традиційні культурні ландшафти часто на-

1. Землекористування — використання землі для різних потреб, зокрема, в сільському господарстві для землеробства, рільництва, садівництва, овочівництва, виноградарства для потреб тваринництва (скотарства), в будівництві — під житло, господарські споруди, а також для промисловості, транспорту, охорони природи та в інших сферах.

зивають домодерними і доіндустріальними, з наголосом на сільських суспільствах, де простежується найбільший вплив природи на життя людини. Ці ландшафти домінували до XVIII ст., а в деяких частинах світу і досі широко поширені, хоч і перебувають під різними новими впливами.

> **Якщо Земля як дім людства і єдине середовище, що підтримує життя, є найбільшою цінністю для майбутнього людства, то традиційні культурні ландшафти є ключовою ідеєю у навігації взаємодії людини з природним середовищем, підтримці балансу в природі, а тому є основою для просторового планування міст і сіл, будівництва та ведення сільського господарства.**

Традиційні культурні ландшафти є цінним джерелом гармонійної взаємодії людини та природи. Вони демонструють уже призабуті практики сталого використання ресурсів довкілля, що сприяє біологічному та культурному розмаїттю. Впродовж століть люди розвивали навички співжиття з природою — від вибору ділянки, де краще будувати будинок, до вирощування сільськогосподарських культур у відповідності до ґрунтів та клімату. Ці сталі практики поводження з землею, водою, рослинами та тваринами можуть слугувати джерелом натхнення для творення нових ландшафтів з увагою до збереження природного та історичного середовища.

На відміну від модерного сільського господарства та просторового планування, традиційні ландшафти створюють менше негативного впливу на середовище. В них краще підтримується місцеве біорозмаїття, родючість ґрунтів та енергозбереження. Ці практики все частіше обговорюють у теперішньому світі антропоцену, голоценового вимирання, екологічної загрози, глобального потепління та продовольчої кризи. Розуміння традиційних культурних ландшафтів і народних знань є основою для етичної взаємодії людини з природним середовищем у щораз більше урбанізованому світі.

▲ Вечір в смт. Поморяни (Львівська обл).

▼ Естетика традиційного культурного ландшафту — завдяки спільній логіці системи забудови, ужиткування угідь та характерній подібності форм, ритму та передбачуваності. Село Тітківці в Карпатах з розріджено-ланцюговою забудовою на пологих схилах, 2009 р.

Традиційні культурні ландшафти по-різному називають у різних країнах — наприклад, фольк ландшафт ("folk-culture landscape") у США та Канаді, в країнах Європи їх називають традиційними або домодерними чи вернакулярними[2]. У нас їх часто називають етнографічними культурними ландшафтами, які в майже автентичному вигляді відтворені у скансенах.

Особливість і цінність традиційних культурних ландшафтів полягає в тому, що вони поєднують економічний вимір з екологічним та культурним, а також працюють як цілісна екологічно-соціальна система. Утилітарний зв'язок із землею та природою з часом перетворився на розвинену культурну практику. Забезпечуючи людей необхідними для життя продуктами та матеріалами, традиційні домодерні культурні ландшафти є прикладом формування глибокого зв'язку людей з довкіллям. Наприклад, на Гуцульщині вівчарство та відношення до гірських полонин є не просто сільським господарством, а частиною місцевої культури, способу життя, обрядовості та звичаїв зі своїми нормами і регулюваннями взаємодії з природою.

Такому ландшафту притаманна своя естетика через існування характерної уніфікованості, ритму та передбачуваності. Для традиційного домодерного культурного ландшафту характерні приблизно однакові розміри наділів, подібна логіка розміщення забудови щодо рельєфу та вулиць, а також форми будинків і використання будівельних матеріалів, гами кольорів, фактури і текстури. До того ж житлові будівлі, створені людиною, не домінують над природним ландшафтом і горизонтом, а лише — сакральні чи оборонні споруди.

Мистецтво взаємодії з природою полягало в тому, що людина, вибираючи найбільш безпечне місце для свого життя, спричиняла й найменшу шкоду довкіллю. Використання місцевого природного будівельного матеріалу та інших натуральних природних ресурсів забезпечувало їх повернення в природу через утилізацію без шкоди

2. Термін "вернакулярний" означає "народний", "простонародний", "місцевий/тутешній", притаманний "звичайним", "пересічним" людям певної місцевості (Кембриджський словник). Зокрема його використовують для позначення назв, говірок, мистецтва й архітектури "звичайних" людей певної місцевості чи регіону, часто протиставляючи так званій високій культурі. Вернакулярний ландшафт — ландшафт, створений без втручання професійних фахівців та фахівчинь зі сфери архітектури чи містопланування.

для середовища. Річкові заплави, які підтоплюються під час повені, не заселяли, а натомість використовували як сінокоси або пасовища. Так несвідомо зберігалася роль заплав у підтримці місцевої біорізноманітності та регулюванні водного балансу.

В різних частинах Землі внаслідок взаємодії людини з природним середовищем сформувалися свої традиційні культурні ландшафти та сталі практики. Сьогодні традиційні домодерні культурні ландшафти часто складно відшукати, особливо в тих місцевостях, які зазнали інтенсивних змін через урбанізацію та індустріалізацію останніх століть. Вони заховані під нашаруваннями інших культурних ландшафтів, менш чутливих до природного середовища, зі своїми способами просторового планування, будівництва, ведення сільського господарства та залучення у промисловості.

Така перспектива на цінність традиційних культурних ландшафтів не має на меті "повернення у минуле", спорудження будинків чи ведення сільського господарства в архаїчних формах. Народне знання не завжди було справедливим до природи. У світовій історії були й випадки, коли місцеві практики природокористування завдавали шкоди природному середовищу та спричиняли екологічні катастрофи, що призводили навіть до зникнення окремих культур і цивілізацій. Приміром, давнє підсічно-вогневе землеробство зі спаленням лісів не належить до гармонійних способів взаємодії з природою.

Традиційні знання можуть добре співіснувати з низкою більш сучасних технік, наприклад, селекції рослин та тварин. Містопланувальні та будівельні інновації часто додають оптимізму щодо майбутнього людства також у контексті глобальних змін клімату. Проте врахування традиційного культурного ландшафту, його просторового планування, мережі вулиць, системи забудови, землекористування та способів ведення сільського господарства є важливими джерелами ідей для створення нових форм життя людини в природному середовищі

Романтизація традиційних культурних ландшафтів та умовність їх традиційності/автентичності

Традиційні культурні ландшафти часто романтизуються та ідеалізуються тими, хто не живе в них. Така тенденція почалася ще наприкінці XVIII ст. після Французької революції з її ідеалами демократизму та відмовою від холодного раціоналізму Просвітництва. Звернення до фольклору та народної творчості були ключовими в романтизмі. “Традиційне” та “народне” стали бачити як обов’язкові елементи для гармонізації життя у щораз більш індустріальному та урбанізованому світі, з його соціальними проблемами та подекуди гнітючими умовами проживання.

“Карпатський стиль” як реакція на монотонність і безстилевість типових архітектурних проєктів в радянський час, в 1960–1980-х рр.

Романтизація та ідеалізація переважно сільського способу життя набула популярності серед міських мешканців і мешканок. Для самих селян культурні ландшафти є результатом важкої праці, що, однак, не заважає їх сильному емоційному та екзистенційному зв'язку з природним середовищем. З середини XIX ст. романтизм поширився в більшості європейських країн та в Америці. В другій половині XIX ст. романтизм співіснував з різними течіями, зокрема з реалізмом. Реалізм приділяв увагу повсякденності, соціальним проблемам та життю "такому, як воно є".

В європейській архітектурі народні мотиви почали активно використовувати з другої половини XIX — поч. XX ст. Цьому передувало поширення мальовничого стилю "пітторескˮ, в рамках якого поєднувалася архітектурна спадщина минулого, передовсім Середньовіччя, з традиційними народними мотивами різних країн.

У цей час архітектори Галичини стали використовувати в своїх проєктах мотиви гуцульського ужиткового мистецтва, а сам стиль отримав назву "закопанський"[3]. Згодом, починаючи з 1900 р. до 1918 р., в рамках стилю модерн народні мотиви став активно використовувати Іван Левинський та співробітники його архітектурного бюро, передовсім у вигляді керамічних вставок і панно, що виготовлялись його фабрикою. Напрям, створений ним у співпраці з Олександром Лушпинським, Тадеушем Обмінським, Філемоном Левицьким, Альфредом Захаревичем та Юзефом Сосновським, — отримав назву українського модерну[4].

Елементи традиційної дерев'яної сакральної архітектури також використовувались наприкінці XIX ст. в дещо осучасненому вигля-

---

3. Наприкінці XIX ст. активним стає будівництво відпочинкових вілл, особливо у гірській місцевості Карпат, а також в місцевостях з лікувальними водами, таких як Трускавець, Моршин. Відпочинкові вілли та санаторії спершу зводились з використанням мотивів швейцарської дерев'яної архітектури. Згодом галицькі архітектори зацікавились дерев'яною архітектурою Гуцульщини та Бойківщини і почали застосовувати їх мотиви. Цей стиль отримав назву закопанського, від містечка Закопане, де споруджувалось найбільше вілл. Хоча стиль чи напрям піттореску зветься закопанським, проте в ньому простежується багата мистецька й архітектурна спадщина Гуцульщини. Закопанський (гуцульський стиль) був особливо популярним в Галичині на межі XIX і XX століть.
4. Архітектурний стиль український модерн був також поширений в ці ж та пізніші роки у іншій частині України. Зокрема він використовувався Опанасом Сластіоном при проєктуванні шкіл Лохвицького земства на Полтавщині.

ді як народними майстрами, так і архітекторами-професіоналами. Це характерно і для творчості архітектора Василя Нагірного, автора проєктів багатьох церков, споруджених у 1882–1918 рр. Він працював у стилі історизму, поєднуючи класицизм з візантійським і романським стилями, з народним традиційним мистецтвом. В радянський час, а саме в 1960–1980-х рр. виник так званий карпатський стиль як реакція на монотонність і безстилевість домінуючої тоді утилітарної архітектури. Будівлі доповнювались дахами, зокрема, з трикутними мансардними вікнами. Народні традиційні мотиви використовували в декорі фасадів та інтер'єрів.

"Традиційність" та повернення до природи проявилась також в нових тенденціях в плануванні міст, наприклад, міста-саду Ебенізера Говарда. Концепція "місто-сад" поширилася в Британії з 1898 р. й мала на меті поєднати найкращі переваги села і міста в одному населеному пункті чи в межах окремої дільниці. Під впливом ідей Говарда були створенні окремі дільниці в різних містах. Наприклад, у Львові в рамках цієї ідеї було спроєктовано Кастелівку за проєктами Юліана Захарєвича та Івана Левинського, в кінці XIX ст. — поч. XX ст. в оточенні палісадників та садів.

У ландшафтному дизайні в кінці XVIII — початку XIX ст. "традиційність" та романтизм відобразились в проєктах пейзажних парків. Їх також називали "англійськими" на взірець тих, що існували давніше в Англії. Для них характерною рисою була нерегулярність планування, на відміну від попередніх регулярних, італійських та французьких.

Умовність традицій

Традиційний культурний ландшафт насамперед є вираженням утилітарності — найпрактичніших та найефективніших, з погляду витрат зусиль і ресурсів, способів будівництва та ведення сільського господарства. Поняття "традиції" є умовним. "Традиційне" — це те, що показало себе протягом часу як практичне й ефективне, тому отримало широке застосування. З часом з'являлися нові матеріали та технології, що дозволяли легше досягати цілей; вони набували поширення й самі перетворювалися на народні традиції — знову ж таки, до появи чогось більш нового і практичного. З цих причин ми більше не бачимо дахів, покритих соломою, очеретом чи ґонтом. Їх

Культурний ландшафт як місце і результат праці. Для місцевих мешканців і мешканок культурні ландшафти є передусім аграрними ландшафтами важкої праці. Село Бібщани біля м. Перемишляни, 2016 р.

замінили на більш практичні, довговічні й безпечні. Архітектура та домогосподарства змінювалися з появою і ростом доступності нових матеріалів, таких як керамічна дахівка та метал, збільшення можливостей утеплення й обігріву чи зменшення ролі сільського господарства та, відповідно, залежності від природного середовища.

Проте, окрім утилітарності та функціональності в житловій архітектурі, важливими є також звички та потреба самовираження. Незважаючи на нові технології та матеріали, часто минулі звички можуть впливати на форми та оздоблення, але практичність основних елементів житлової споруди залишається визначальною.

Отже, техніки та форми будівництва постійно розвиваються, практичніші й ефективніші витісняють старі, і тому те, що зараз називається традиційним, народним, два століття тому таким не було, а навпаки — вважалося новим. З перелічених вище причин традиційні культурні ландшафти можна називати ландшафтами раціональності та практичності в певний період розвитку технологій та соціальних і політичних умов. У Конвенції про світову спадщину не вживається поняття традиційний культурний ландшафт, натомість

використовується термін *"органічно розвинений ландшафт"* — тобто такий, що "набув своєї нинішньої форми завдяки зв'язку з природним середовищем та реагуванню на нього, з врахуванням соціальних, економічних, адміністративних та/або релігійних імперативів (обмежень). Такі ландшафти відображають процес еволюції за своєю формою та особливостями." Проте термін "традиційний" все ж застосовується відносно домодерних, доіндустріальних ландшафтів сільських суспільств.

Отже, закликати місцевих мешканців і мешканок до збереження чи будівництва "традиційної" архітектури, аргументуючи це збереженням національних, "етнічних" традицій і самобутності, є наївним і спрощеним поглядом. Дерев'яні будинки з минулого більше не відповідають умовам та потребам нашого часу. Вони потребують осучаснення внутрішнього планування у зв'язку з теперішніми потребами проживання та дозвілля. До того ж, дотримання старовинної техніки заготівлі дерева для будівництва, протипожежної безпеки і створення комфорту, підведення води, газу та електрики для таких будинків коштують дорожче, ніж для сучасних будинків.

Питання створення комфорту, зменшення витрат часу і ресурсів були визначальними у минулому та залишаються такими дотепер. Для більшості людей в Україні, з їх скромними статками, практич-

Доповнення і заміна традиційної кам'яної огорожі на Західному Поділлі металевою — швидкого у встановленні матеріалу, що призводить до знецінення традиційного культурного ландшафту.

ність, функціональність та ціна є визначальними факторами, як це було й століття тому. Люди замінюють дерев'яні вікна на пластикові, для зведення огорож використовують листи металу — тобто використовують ті матеріали, які легко встановити і які забезпечують кращий захист, потребують меншого догляду, є довговічнішими і відносно дешевими. З такої позиції теперішні культурні ландшафти є також адекватними/раціональними для потреб нашого часу і народними, оскільки є широко розповсюдженими, забезпечують ці потреби, є практичними й ефективними. Саме як традиційні їх, можливо, сприйматимуть через 50-100 років, у майбутньому. Таким чином громада та залучені фахівці й фахівчині разом повинні вирішити, до якого рівня традиційності їм прагнути, створюючи свої архітектурно-планувальні регламенти.

У XXI ст. аргументами для збереження традиційних культурних ландшафтів, народних знань і їх врахування у створенні нових ландшафтів є позитивний вплив на природне середовище, енергоефективність, естетика середовища, покращення здоров'я людини та формування її міцного зв'язку з ним, а також можливість забезпечення доходу від розвитку туризму. Врахування традиційного у плануванні нового вплине на якість життя та здоров'я людей, естетику середовища та зробить внесок у збереження природної та культурної спадщини. Важливість цих знань, що великою мірою опинилися під загрозою зникнення, підкреслюється в міжнародних угодах та програмах, а саме — у вже згаданих раніше Конвенції світової спадщини (1992 р.), Європейській ландшафтній конвенції (2000 р.), а також у Плані дій ЄС щодо збереження лісу (EU Forest Action Plan, 2006 р.), у Суспільній агрополітиці (Common Agricultural Policy), в Принципах інтелігентного урбанізму (2001 р.) та засадах Нового урбанізму. Ці знання вже використовуються в прогресивних архітектурних проєктах, а також в плануванні міст і сіл. Для громад, основою розвитку яких є туризм та рекреація, і які перебувають в межах національних природних та регіональних ландшафтних парків, аргументом для збереження культурних ландшафтів може бути й збільшення фінансових надходжень завдяки притоку туристів. У випадку зменшення туризму з різних причин екологічні агропродукти та ремісничі вироби можуть служити додатковим заробітком шляхом продажу та доставки поштою в інші населені пункти.

Землекористування та система забудови у культурному ландшафті

У традиційному просторовому плануванні та землекористуванні населених пунктів найперше зважалося на рельєф, мікроклімат, безпеку від затоплення і водночас доступність до води, та родючих ґрунтів. Система забудови і землекористування та архітектура найбільшою мірою визначались потребами людей, аби їм було сухо, тепло та зручно займатися сільським господарством. Людина знаходила найбільш практичні, які виявились також і найбільш гармонійними в екологічному плані, рішення щодо розміщення будинків, формування мережі вулиць і ділянок для ведення сільського госпо-

Традиційне землекористування Бойківщини, де кожна його частина становить господарську та культурну цінності (Elbakidze, Marine and Per Angelstam, 2007).

дарства. Все це разом нагадує знання про довкілля тих корінних народів, що продовжують жити у значному зв'язку з природним середовищем. Визначальна роль рельєфу мала впив на:

- безпеку від затоплення, водночас доступ до підземних ґрунтових вод та захист від вітру. Вибиралося місце, де немає підтоплень, зсувів, застійної води, сильних вітрів, що визначалося по рослинності та за іншими ознаками. Найбільш придатними для житлової забудови є річкові тераси долин, поверхні біля схилів або пологі вододіли в заболочених місцевостях;

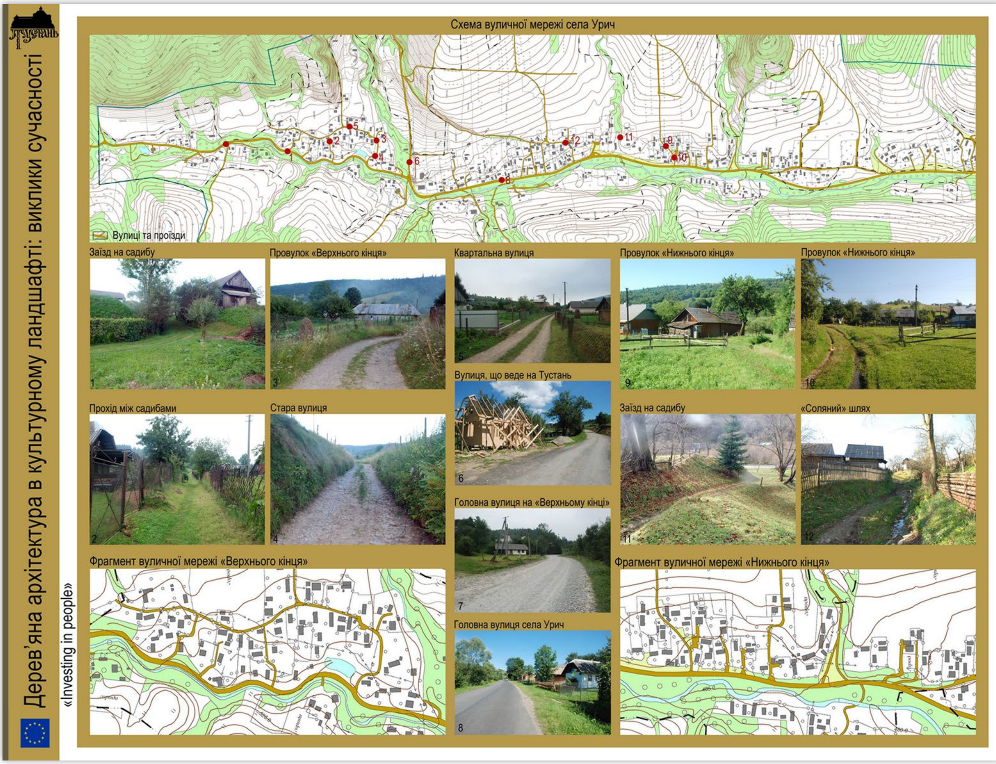
- мікроклімат з певним температурним режимом, інсоляцією, вітром, на які також мали вплив близькість лісу та водойм. Місце для житлового будинку вибирали найбільш сухе, сонячне та найменш вітряне для полегшення обігріву та збереження тепла всередині;

- для рільництва вибирали ділянку з найбільш родючими ґрунтами, по можливості поближче до будинку, для сінокосів та пасовищ — заплави рік, що були непридатними для рільництва та небезпечними для житлового будівництва[5].

Загальною особливістю традиційного просторового планування є зонування села на частини, що можна описати як "центр–периферія". Воно складається з сельбищної зони (ділянок з житловою забудовою та громадським простором), сільськогосподарської — сади, поля, сінокоси, а також пасовищ і лісів, що відповідає давньому — domus, hortus, ager, saltus et silva (дім, сад, поле, пасовище та ліс).

Спочатку була поширена двопільна (двополева) ротаційна система-сівозміна рільництва, а в місцевостях з переважанням скотарства — толоко-царинне землекористування — поділ землі на частини, де випасають тварин (толока), та косять траву і заготовляють її на зиму (царина). З часом ротаційні системи ускладнювались з на-

5. Проте в різних регіонах основний фактор для будівництва поселень міг бути іншим, що детально розглянуто в розділі "Різноманітність взаємодії людей з природою у культурних ландшафтах Галичини". Для розміщення поселень на Поділлі важливішою була наявність води, тоді як на Малому Поліссі — родючі ґрунти та незаболоченість території, у Карпатах визначальним є рельєф.

Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності
«Investing in people»
Схема вуличної мережі села Урич
Вулиці та проїзди
Заїзд на садибу
Провулок «Верхнього кінця»
Квартальна вулиця
Провулок «Нижнього кінця»
Провулок «Нижнього кінця»
Вулиця, що веде на Тустань
Прохід між садибами
Стара вулиця
Заїзд на садибу
«Соляний» шлях
Головна вулиця на «Верхньому кінці»
Фрагмент вуличної мережі «Верхнього кінця»
Фрагмент вуличної мережі «Нижнього кінця»
Головна вулиця села Урич

Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності
«Investing in people»
Способи розташування будинків на терасах
Перший спосіб:
на другій, а рідше на першій терасі головним фасадом до вулиці та річки. Бічні фасади потрапляють у поле зору при підході з вулиці.
Друга тераса
Перша тераса
Річка
Другий спосіб:
на мисоподібній терасі бічним фасадом до вулиці і річки. Головний і тильний фасади мають візуальне розкриття з вулиці.
Друга тераса
Перша тераса
Річка
Третій спосіб:
на першій або другій терасі бічним або головним фасадом до вулиц та річки.
Друга тераса
Проїзд
Перша тераса

буттям досвіду та урізноманітнення сільськогосподарських культур і поширеними стали три- та чотирипільна системи.

Залежно від природних умов та переважання того чи іншого способу ведення сільського господарства існують різні системи забудови, землекористування і мереж вулиць, що класифікуються по-різному дослідниками. Серед них основними різновидами є дворищна розсіяна (розкидана) забудова, дворищна компактна, скупчена або розсіяно-гніздова, ланцюгова одновулична й багатовулична, а також комбіновані з поєднанням кількох. Їх особливості є також результатом зовнішніх культурних впливів та регулювань адміністрацій і їх правових систем, таких як — руська (з XI ст.), польська, німецька (маґдебурзька, тевтонська) та волоська (починаючи з 1349 р. після приєднання Руського королівства до Польської корони). Проте народний місцевий досвід та знання часто враховувались адміністраціями задля отримання більшого зиску в тих чи інших природних та соціально-культурних умовах.

Екологічність традиційних систем землекористування та землеробства

Найдавніші способи просторового планування населених пунктів з традиційним землекористуванням, системою забудови та мережею вулиць і веденням сільського господарства — землеробства (рільництва, овочівництва, садівництва та виноградарства) чи тваринництва (скотарства) є найбільш гармонійними з природою. Зокрема, такою була дворищна система забудови та землекористування на основі руського права. Згодом із встановленням нової польської адміністрації вона була замінена на ланову — там, де родючість ґрунтів була високою.

Ланова система і ланцюгова забудова домінували на рівні домогосподарств аж до запровадження колгоспів та великоконтурного господарства, із входом Галичини до УРСР. Ланова система землекористування хоч і збільшила інтенсифікацію рільництва, проте її вплив на природу все ж є обмеженим, на відміну від великоконтур-

◀ Аналіз взаємозв'язку системи планування села та природного ландшафту на Бойківщині, с. Урич біля м. Східниця (Львівська обл.).

ного рільництва[6], що почало з'являтися ще в кінці XIX ст. і ставало все менш екологічним з появою моторизованої і щораз потужнішої техніки та збільшенням величини угідь.

Меншої шкоди для природного середовища можна досягнути через використання таких традиційних домодерних способів землекористування та землеробства:

- використання дрібноконтурної ротаційної системи — поділ земельної ділянки на частини з сівозміною різних культур. Така система не виснажує ґрунт, зменшує ерозію, оберігає його мікрофлору та фауну — важливі елементи для збереження родючості ґрунту. Завдяки цьому зменшується негативний вплив на біорізноманіття, водний баланс завдяки збереженню малих потічків, важливих для формування більшої річкової системи. Протилежним до дрібноконтурної системи є великоконтурне рільництво;

- використання заплав річок та боліт як пасовищ або сіножатей і відсутність у них будівництва та рільництва через небезпеку підтоплення, що навіть передбачено на законодавчому рівні, але часто порушується. Це зберігає здатність заплав регулювати водний баланс та біорізноманіття, правда, не в природному вигляді, але більш екологічному, на відміну якби там була рілля чи забудова. Заплави та болота регулюють водний баланс — у посушливі роки зменшують наслідки посухи і, навпаки, у дощові — повеней;

- поєднання рільництва та тваринництва в межах одного господарства та використання органічних добрив тваринництва у землеробстві, що є основою органічного землеробства;

- використання малогабаритних механічних засобів або високотехнологічних, у минулому тільки тяглових тварин, для обробітку землі та для контролю за поширенням небажаних рослин, а також

6. Великоконтурне рільництво полягає в наявності ділянок, які засаджуються монокультурою на великій площі, без перерв для збереження мікрорельєфу та малих водних об'єктів (потічків). Було поширеним давніше на землях поміщиків, але завдяки застосуванню малогабаритного реманенту і гужової сили, не впливало на довкілля настільки негативно, як це є зараз.

Агротераси, створені внаслідок рільництва — чергування смуг ріллі із задернованими межами, що запобігають водній ерозії (змиву та розмиву ґрунту) й укріплюють схил. Бойківщина, с. Урич біля м. Східниця (Львівська обл.).

захисту ґрунту від ерозії за допомогою спеціальних способів оранки та терасування. Малогабаритна техніка має кращі ґрунтозахисні характеристики, на відміну від великогабаритної, зберігає родючість ґрунту і сприяє його відновленню. Великогабаритна техніка може бути також екологічною, що залежить від рівня технологій і технік землеробства. Наприклад, глибока оранка землі знищує структуру ґрунту, гумус та викликає його ерозію. Нині вже застосовуються домодерні практики землеробства, відомі як консервативні, наприклад, нульова система землеробства, а також безвідвальний обробіток ґрунту, які суттєво знижують деградацію ґрунтів та є наближеними до адаптивно-ландшафтної технології й техніки обробітку землі. До цих способів повертаються з кінця1990-х років в розвинених країнах з неексплуататорським підходом до землі на заміну плужній системі.

Традиційна народна житлова і господарська архітектура та їхня утилітарність

Природне середовище та його умови визначали утилітарний підхід до житлового будівництва. Традиційні житлові будинки — хати й господарські споруди характеризуються значною утилітарністю та практичністю з погляду тодішніх умов. Зокрема, їх розміщення, будівельний матеріал, розмір, форма та внутрішнє планування використані з метою якнайлегшого захисту від погодних умов, для обігріву та зручного ведення сільського господарства й зберігання продуктів. У часи, коли не було газового чи електричного опалення, а вугілля відсутнє або дороге — важливою умовою будівництва було забезпечення житла теплом та зменшення витрат, фізичних і ресурсних, на його обігрів. Це особливо актуально для клімату більшості території України в зимовий час, а також в міжсезоння.

Отже, при житловому будівництві насамперед враховувалися:

- Розмір і орієнтація будинку та його елементів до більш сонячного боку — для полегшення обігріву та збереження тепла, що застосовується також у сучасній архітектурі й відоме як пасивне утеплення будівлі. Це проявляється в малих розмірах будинку та вікон, які обернені до південної сторони, низькій стелі, малій кількості житлових приміщень, переважно відсутності ґанків. Проте існують приклади, коли на орієнтацію хати міг вплинути мальовничий краєвид.

- Використання місцевих будівельних матеріалів для будівництва житла, а також огорож і брам. Огорожа залежно від природних умов і призначення могла бути суцільною або з відкритими проміжками, або взагалі відсутньою. Раніше переважали плоти, тобто паркани, плетені з гілок чи із застосуванням тонких колених дощечок.

Бойківські садиби в с. Тернавка біля м. Сколе, 1933 р.

- Форма і внутрішнє планування домогосподарства було продуманим для захисту від вітрів і практичного ведення сільського господарства та зберігання продуктів і корму для тварин. Залежно від домінуючого напряму сільського господарства набір господарських споруд дещо відрізнявся в різних природних умовах. Наприклад, там, де переважало рільництво, обов'язковими були споруди для складування, обмолоту збіжжя (гумна, токи, проїзні стодоли на рівнині, на Бойківщині — так звані боїська). Натомість у гірській частині Гуцульщини таких споруд майже не було, а були обороги для зберігання більшої кількості сіна.

Для зведення житлових будинків використовувався різний будівельний матеріал, що було пов'язано з його наявністю і доступністю

Дерев'яний будинок у с. Козьова біля м. Сколе та елементи його оздоблення — можливо, один з найстаріших збережених дерев'яних житлових будинків поза скансенами у Східних Карпатах. Рік будівництва — 1830, про що свідчить дата над дверима, вирізьблена кирилицею. Це хата заможного місцевого столяра-мебляра, за словами його нащадків, на що також вказує великий ґанок навколо всієї хати включно з північною стороною, значне оздоблення та висока якість дерева.

в довкіллі, а саме — камінь, дерево, глина, вапно, пісок, солома, очерет. Від цього, а також від рівня фінансової спроможності господарів залежали габарити будинків та застосована техніка будівництва. У місцевостях, що були багаті на камінь (постелистий, обколотий, річковий), він звично не використовувався для зведення стін житла, окрім фундаментних частин, пивниць та цоколів. Там, де доступним було дерево, житло зводилося з колод-кругляків (зрубів), їх частин (плениць) чи згодом — з брусів. Натомість там, де дерево було менш доступним, — часто будинки зводилися з дерев'яного каркасу (стійчато-балкової конструкції), яка заповнювалася глиняними вальками.

Дахи часто покривалися снопами з житньої соломи, в гірських місцевостях могли покриватись ґонтом, а на Поліссі — очеретом. За використаними будівельними матеріалами, застосованою технікою будівництва, формою дахів, планувальною структурою та іншими особливостями житлові будинки в Галичині поділяють на гуцульські, бойківські, подільські, опільські та поліські. Вибір місця під нове житло та його будівництво починалось з виявлення певних ознак та прикмет, а також супроводжувалось обрядами. Зокрема, при закладанні підвалин хати в яму клали гроші та зерно, аби в господарстві був достаток і довголіття. Це була своєрідна будівельна пожертва за зрубані дерева і терен, що взяті в природи для хати. Панівним типом до XIX ст. була хата з одним житловим приміщенням, де був безпосередній вхід з двору. Протягом XIX ст. поширився тип двокамерного житла, в якому вже були сіни, що передували входу в житлове приміщення. Трикамерне житло набуло масового поширення наприкінці XIX ст., в якому, крім власне хати і сіней, була ще комора. Цей тип став основою для зведення будинків з двома житловими приміщеннями, одне з яких було світлицею, а інше — кухнею.

Традиційна житлова народна архітектура мала стилістичну єдність в межах однієї місцевості, бо виконувала передусім утилітарні функції, які були подібними для більшості мешканців і мешканок. Проте окремі деталі хат, такі як оздоби — малюнки, різьба, а також їх розташування могли мати незначні відмінності, оскільки питання краси, естетики і навіть моди були актуальними ще з давніх часів. Однак існувала загальна стилістична єдність архітектури, що символічно свідчила про єдність та солідарність громади як спільноти (принаймні так це виглядало ззовні для сторонніх). Будівництво

Будинок українських "амішів" ("скромників") як приклад дотримання одного архітектурного стилю згідно з релігійними переконаннями, с. Космирин біля м. Бучач (Тернопільська обл.), 2020 р.

в іншому архітектурному стилі вважалося б неповагою до громади. Багатші домогосподарства могли вирізнятися певними архітектурними деталями та розміром, що особливо стосувалось господарських споруд. Нині архітектурна єдність зберігається у віддалених місцевостях, де нові житлові будинки не споруджуються з економічних причин або з релігійних поглядів, як це є в "українських амішів" ("скромників") на Тернопільщині, проте зі ще строгішими вимогами щодо кольорів, матеріалу, форми та розмірів.

Поряд з визначальною роллю утилітарності та функціональності в житловій архітектурі ***важливими є також звичаї та потреба індивідуального самовираження.*** Хоча звичаї та застосування нових технік в будівництві з появою нових технологій змінюються, проте зберігаються окремі вподобання до певних форм чи матеріалів. Потреба в самовираженні та підкресленні статусу в архітектурі були характерними і важливими для заможних верств ще з феодальних часів. Це проявлялось у застосуванні дорогих матеріалів та оздоб зі складними архітектурними формами, вежами, флюгерами та родинними гербами чи іншої символіки.

Культурний ландшафт та сакральність

Відтоді, коли люди почали осмислювати ландшафт і надавати йому певних значень, він перетворювався в культурний ландшафт. Для дохристиянських вірувань дуже важливим був природний ландшафт, особливо ті його елементи, що відрізнялися від оточення своєю непередбачуваністю та відсутністю закономірності форм, наприклад одинока гора, яка освітлювалася при сході чи заході сонця, скелі та печери. Зокрема, Товтри, залишки давнього морського бар'єрного рифу з незвичними конусоподібними вершинами, скельні виступи Подільської височини біля Дністра та в зовнішній смузі Карпат були особливим природним середовищем, тому часто ставали сакральними місцями. Пізніше ці святилища, зокрема, вздовж Дністра та його приток, ставали місцем християнських печерних монастирів і храмів, серед них — в с. Монастирок поблизу с. Більче-Золоте на півдні Тернопільської області. Якщо ж з якоїсь причини вони не використовувалися християнами, то отримували прикметні назви, наприклад — Чортова гора. Товтри були місцем найдовшого поширення дохристиянських вірувань та місцем, де знайшли знаменитого Збручанського ідола.

У сакральній архітектурі, подібно як і в житловій, відчутний сильний вплив природного середовища, проте символізм та зовнішні культурні впливи є важливими. Для підкреслення важливості релігії та з символічних міркувань, а також для кращого спостереження і поширення звуку — сакральні споруди зводилися зазвичай на пагорбах. Вони таким чином ставали візуальними та звуковими домінантами культурного ландшафту. Завдяки використанню матеріалу високої якості та дбайливому догляду сакральні споруди, разом з оборонними, є зазвичай найстарішими збереженими будівлями.

Основою для будівництва сакральних споруд служили місцеві будівельні матеріали, такі як камінь та деревина, згодом для їх спо-

Чортова гора біля Рогатина (вгорі), вид з боку с. Чесники (Івано-Франківська обл.).

Одна з вершин Товтр незвичної конусоподібної форми, які часто ставали сакральними місцями дохристиянських вірувань (внизу). Село Івахнівці, Західне Поділля (Хмельницька обл.).

руджeння все частіше випалювалась цегла з глини. Дерев'яні церкви зводились переважно з сосни та смереки (відома як ялина європейська), оскільки вони легші в обробці, та не такі важкі, як дуб. Натомість з дуба робилась нижня частина (нижні вінці), через його більшу стійкість до впливу води. Для будівництва не використовувалась ялиця, оскільки її якість є гіршою, порівнюючи з сосною та

Загальний вигляд печерного храму (вгорі) та жертовного каменю (внизу) у с. Монастирок на березі річки Серет, південь Тернопільської області.

смерекою (ялиною). На Бойківщині, Гуцульщині та Поліссі ці породи дерев мають свої окремі назви[7]. В місцевостях, де не було хвойних порід, церкви зводилися повністю з дуба. Так, на Опіллі, де більш поширеним був дуб, церкви були невеликі, на відміну від Карпат і Малого Полісся, де храми мали більші розміри завдяки наявності хвойних порід. У Низьких Бескидах Лемківщини і закарпатських долинах церкви були вищі ніж на Бойківщині, особливо дзвіниці, що було пов'язано із впливом готичної архітектури. На форму церков, ймовірно, мали вплив навколишній природний ландшафт та його силует, а також зовнішні культурні впливи. Зокрема, бойківські багатоярусні церкви нагадують за формою ялинку і/чи копицю сіна.

У Галичині збереглася найбільша кількість сакральних споруд порівнючи з іншими теренами України, зокрема найбільша кількість дерев'яних, що походять здебільшого з XVIII–XIX ст.[8] Натомість на інших теренах України є значно менше культових споруд, що зумовлено як ліквідацією греко-католицьких громад, які перебували під Російською імперією, так і боротьбою з релігією в Радянському Союзі, що призвело до знесення багатьох церков протягом 1930–1940 рр. Дерев'яні українські церкви збереглися також у сусідніх до Галичини місцевостях — у східній Польщі, Словаччині та північній Румунії, хоча зазвичай вони вже функціонують як костели[9]. Деякі з них внесені до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, як от окремі об'єкти в Румунії та Словаччині, а також у рамках спільного з Польщею проєкту про визнання пам'ятками світової спадщини дерев'яних церков Карпатського регіону. Це свідчить про їх цінність для всього людства, поряд з дерев'яною архітектурою Японії, Норвегії, Фінляндії та Росії.

7. Наприклад, на Бойківщині ялицю називають ялиною або ялинкою, що може викликати непорозуміння та плутанину.
8. Тільки у Львівській області є більше сімсот дерев'яних церков. Проте через відсутність протипожежної безпеки та догляду за ними їх кількість зменшується з кожним роком, а деякі з них є закинуті,.
9. Натомість, багато костелів Галичини функціонують як греко-католицькі або православні храми.

Силует бойківської церкви перегукується з ялицею, с. Головецько
біля м. Старий Самбір (Львівська обл.).

Дерев'яна церква у с. Черче біля м. Рогатин (Івано-Франківська обл.), XVIII ст.
та її фрагмент (праворуч).

3. Різноманітність взаємодії людей з природою у культурних ландшафтах Галичини

Оскільки традиційні культурні ландшафти є наслідком взаємодії природи та людини, то вони різняться чи є схожими, відповідно до довколишніх природніх умов. В межах Галичини, як історичного регіону, природні ландшафти є найбільш різноманітними порівняно з іншими регіонами України *(див. карту)*. Через це традиційні культурні ландшафти є різними в Карпатських горах, горбогір'ї Опілля, болотистих низовинах Малого Полісся та плоскогір'ї Подільської височини з її каньйоноподібними долинами неподалік річки Дністер. Найскладнішими для проживання та сільського господарства є гірська місцевість, болотисте Полісся і деякі височини Поділля.

На традиційний культурний ландшафт впливають такі природні умови як рельєф з різним нахилом схилів та річковими терасами або їх відсутністю, клімат та мікроклімат з певною зміною температур, інсоляцією, вологістю та вітрами, родючість ґрунтів та доступ до води, гірські породи, рослини та тварини. Ці відмінності природних умов проявляються в:

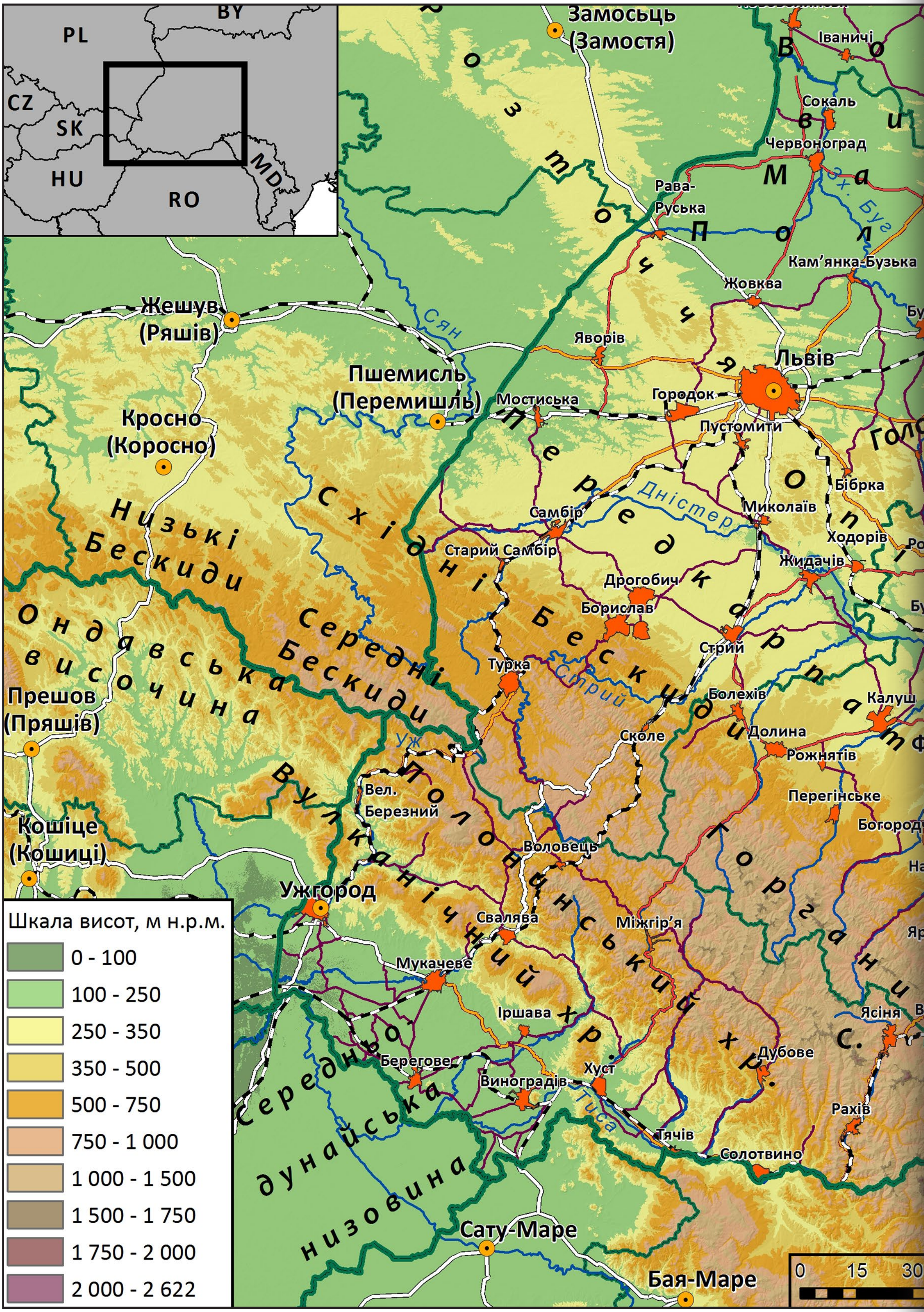
- розташуванні населених пунктів, їх просторовому плануванні з певною системою забудови та мережею вулиць — дворищній чи ланцюговій системі забудови з різним рівнем розсіяності (розкиданості) чи скупченості;
- використанні будівельних матеріалів — дерева, глини, соломи, каменю — (вапняк, пісковик) та технік будівництва — зрубній чи каркасній, що вплинули на архітектуру житлових будинків;
- у землекористуванні та способах ведення сільського господарства та ремесел– переважанні рільництва чи скотарства, системі забудови й внутрішньому плануванні домогосподарств.

▲ Дахи, покриті дранкою, в с. Липа (Івано-Франківська обл.).

Інтенсивність заселення території залежить від природних умов та доступності ресурсів — родючих ґрунтів, джерел води, комфортності мікроклімату, захисту від стихій. Відповідно, в різних природних умовах культурний ландшафт формувався по-своєму — різниця проявлялась у розташуванні та формі поселень, у видах та взаєморозташуванні сільськогосподарських та природних угідь (ліси, болота, пасовища). Також впливали на них доступність корисних копалин — солі, залізної руди, нафти та будівельних матеріалів. При поєднанні сприятливих умов формувалися густозаселені місцевості, наприклад, на стику гір та передгір'я Карпат чи в долині річки Прут.

У гірських місцевостях дуже впливають висотні пояси — зміни природних умов з висотою, що також має вплив на традиційні культурні ландшафти. Зокрема, що вище поселення є в горах, то зими довші, а літо коротше, і внаслідок в селах, що лежать на різних абсолютних висотах, певними видами сільськогосподарських робіт займаються в різний час, а також відрізняється асортимент агрокультур. Що вище лежить село, то гірші умови для рільництва, відповідно зростає частка скотарства. Деякі місцевості через складність рельєфу, наприклад в Горганах, де майже відсутні полонини для скотарства та придатні для оселення долини, є одними з найменш заселених не тільки в Україні, але й у Європі.

Проте в однакових природних умовах культурні ландшафти не завжди подібні. Наприклад, у тих природних умовах Бойківщини і Гуцульщини, що є майже однаковими (Стрийсько-Сянська та Гуцульська верховини), сільське господарство, система забудови та мережа вулиць відрізняються. Це пов'язано з впливом на Гуцульщину волоської колонізації та переважання сезонного відгінного, на літо до полонин (це явище також називають трансгумантністю), молочного скотарства, а саме вівчарства і його впливу на систему забудови, що є розсіяною (розкиданою). Хоча на Бойківщині також було поширеним волоське право, там переважало відгінне м'ясне скотарство з добовим ритмом, з незначним рільництвом та ланцюговою забудовою на річкових терасах. Впливали також на культурний ландшафт більша кількість природних полонин на Гуцульщині і менша — на Бойківщині. Проте південно-східна частина Бойківщини (Латорицько-Ріцька верховина від смт. Нижніх Воріт, Воловця до Міжгір'я) в певних місцях має розріджену ланцюгову систему забудови, бо наявні природні полонини і як наслідок — вівчарство.

PL
BY
CZ
SK
HU
RO
MD
Замосьць (Замостя)
Іваничі
Сокаль
Червоноград
Рава-Руська
Зх. Буг
Кам'янка-Бузька
Жовква
Розточчя
Волинь
Мала Полісся
Жешув (Ряшів)
Сян
Яворів
Львів
Пшемисль (Перемишль)
Мостиська
Городок
Пустомити
Кросно (Коросно)
Голо
Бібрка
Опілля
Дністер
Самбір
Миколаїв
Ходорів
Старий Самбір
Жидачів
Дрогобич
Борислав
Стрий
Низькі Бескиди
Східні Бескиди
Середні Бескиди
Передкарпаття
Ондавська височина
Турка
Стрий
Болехів
Калуш
Пряшів
Долина
Сколе
Рожнятів
Уж
Вел. Березний
Перегінське
Богородч
Кошіце (Кошиці)
Воловець
Полонинський хр.
Вулканічний хр.
Горгани
Ужгород
Свалява
Міжгір'я
Мукачеве
Іршава
Ясіня
Берегове
Дубове
Виноградів
Хуст
Тиса
Рахів
Тячів
Солотвино
Середньодунайська низовина
Сату-Маре
Баю-Маре
Шкала висот, м н.р.м.
0 - 100
100 - 250
250 - 350
350 - 500
500 - 750
750 - 1 000
1 000 - 1 500
1 500 - 1 750
1 750 - 2 000
2 000 - 2 622
0
15
30

Луцьк
Рівне
Корець
Новоград-Волинський
Горохів
Дубно
Острог
Славута
Баранівка
Нетішин
Шепетівка
Полонне
Радехів
Кременець
Броди
Шумськ
Горинь
Любар
Воронякі
Кременецькі гори
Ланівці
Старокостянтинів
Золочів
Случ
Красилів
Збараж
Хмільник
Перемишляни
Зборів
Волочиськ
Хмельницький
Тернопіль
Підволочиськ
Бережани
Козова
Південний Буг
Деражня
Теребовля
Стрипа
Серет
Підгайці
Городок
Бар
Галич
Гусятин
Смотрич
Бучач
Чортків
Монастириська
Дунаївці
Збруч
Івано-Франківськ
Тлумач
Тисмениця
Борщів
Кам'янець-Подільський
Ново-дністровськ
Городенка
Заліщики
Могилів-Подільський
Сокиряни
Надвірна
Застава
Хотин
Прут
Коломия
Хотинська височина
Молдовське плато
Снятин
Кіцмань
Чернівці
Косів
Ворохта
Вижниця
Берегомет
Сторожинець
Верховина
Покутсько-Буковинські гори
Сірет
Путила
Черемош
Ч.
45
60
км
Умовні позначення
державні кордони
межі регіонів
Автошляхи
міжнародні
національні
регіональні
інші
залізниці
основні міста
інші поселення
головні річки
Підписи на карті:
Ч. - Чорногора
С. - Свидовець

Екокультурні краї та культурні ландшафти

Один з критеріїв виділення етнографічних регіонів, а саме взаємодія людини з природою та її впливу на культуру, є дуже цінним для зрозуміння поширення традиційних культурних ландшафтів і різних сталих практик природокористування. Саме за цим критерієм виділяються екокультурні краї-регіони[1].

Екокультурні краї — це просторові одиниці, що домінували (були найкраще вираженими) у домодерних, доіндустріальних агрозалежних суспільствах і які характеризуються подібною в їх межах взаємодією людини з природним середовищем. Відповідно, в їх межах є подібним взаємозв'язок елементів культурного ландшафту — просторового планування, системи забудови і мережі вулиць, будівництва/архітектури, землекористування, сільського господарства та ремесел. В межах екокультурних країв економічний, екологічний та культурний виміри є настільки взаємозв'язаними між собою та природним середовищем, що працюють як цілісна екологічно-культурна система з певними практиками, цінностями, звичаями та обрядами.

Оскільки для виділення екокультурних країв визначальною є взаємодія людини та природного середовища, традиційні культурні ландшафти та екокультурні краї домодерних суспільств мали б

1. Термін екокультурний край є доволі новим для української науки і також для західних країн, але близьким до *pays*, що виділялись у французькій географії та історії в кінці XIX — поч. XX ст. на основі взаємодії людини з природою та особливого *genre devie* — місцевого способу життя. Також *pays* у Франції є адміністративною категорією просторового планування території географічного характеру — як групи муніципалітетів або їх асоціацій, що представляє "географічну, економічну, культурну або соціальну цілісність на рівні проживання або зайнятості" з метою вираження "спільних економічних, культурних та соціальних інтересів своїх членів" та сприяє вивченню і реалізації проєктів розвитку.

співпадати з картою природних ландшафтів. Проте вплив інших, переважно зовнішніх, факторів на взаємодію людини і природи також був вагомий у різних місцевостях. Зокрема, це адміністрації та різні правові системи з кін. X ст., ранні зовнішні культурні впливи та міграції людей, розвиток технологій, індустріалізація або/і також те, що різні люди та спільноти знаходили свій підхід щодо освоєння природних ландшафтів.

Все ж, народний місцевий досвід та знання часто враховувались адміністраціями, які запроваджували свої правові системи. З цих причин екокультурні краї, як і етнографічні регіони, поширюються поза адміністративними межами та кордонами держав і, тільки інколи, ці межі співпадають (наприклад, Покуття). Карта екокультурних країв, як і етнографічних регіонів, є узагальненням. На ній відсутня розмаїтість культурних ландшафтів міст і містечок, культурний та екологічний вимір яких є відмінним від сільських.

Екокультурні краї з їх традиційними культурними ландшафтами почали зазнавати сильніших змін в Галичині, починаючи з середини XIX ст., і краще зберігалися в місцевостях, де змін було менше. Аналізуючи виділення етнографічних регіонів різними авторами, можна простежити, як з часом вони стають все меншими. Проте в окремих з них, де вплив природи є досі відчутним, наприклад у горах, їх ознаки є краще збережені, що відобразилось у більшій самобутності і навіть у назвах, як от Бойківщина чи Гуцульщина; водночас там, де ці ознаки взаємодії з природою втратились, самобутність цих країв є менш помітною, наприклад, Опілля чи Західного Поділля.

Екокультурні краї є подібними до етнографічних регіонів, проте в них акцент ставиться на важливості і цінності різних способів взаємодії людини з природним середовищем як ідеї для збереження довкілля сьогодні, а не на особливостях етногенезу та збереження "етнічної" чи/та "етнографічної" самобутності. Етнографічні регіони дещо втратили свою цінність для сучасних антропологів, соціологів та культурологів, увага яких змістилась на міські спільноти. Проте, вивченням "сільських" чи "агрозалежних" суспільств активно займаються на Заході такі академічні напрями, як історична географія, екологічна історія (*environmental history*) та культурна екологія (*cultural ecology*), зі зростаючою увагою до політичної екології (*political ecology*).

Опілля — край широколистяного горбогір'я, "ополення", маленьких хат і церков

Цей і наступні описи екокультурних країв у співавторстві з Миколою Майданським

Для екокультурного краю Опілля, який повністю лежить у межах Галичини, є характерними горбогірні краєвиди, місцями з дуже розчленованим рельєфом, в минулому цілком покриті широколистяними лісами — переважно дубовими, вільховими та буковими. Більшість сіл лежить на схилах вододільної поверхні — між днищем долини і платоподібною вододільною поверхнею, а також там, де розвинені річкові тераси. Забудова є в тих місцях, де найменш зручний обробіток землі, що пов'язано з трудомістким процесом перетворення лісу на поле. Формуючи ділянки для рільництва, ліси вирубували — і так відбувалося "ополення", звідси й назва краю. Це сформувало особливо ощадне ставлення до кожного звільненого з-під лісу клаптика орної землі. На Західному Поділлі, що на схід від Опілля, вже є лісостеп, тому там були природні відкриті ділянки, що легко освоювались під рільництво.

Через наявність родючих ґрунтів у цьому краї переважають населені пункти з лановою системою землекористування. Села витягнуті вздовж долин ланцюгом, з характерним простяганням полів (ланів) від садиби над річкою — вгору на вододіл. Сінокоси, вигони та ставки створювали у заплавах річок, а забудова й сади є на сухіших схилах, а ще вище на схилах і вододільних поверхнях — рілля (смуги ланів). Для Опілля рільництво було основним, зокрема вирощування зернових — жита, пшениці, вівса, ячменю, а також технічних культур — льону та коноплі. Проте залежно від висоти та розчленованості рельєфу співвідношення ріллі, лісу та лук були різні. Врожаї через більшу вологість та меншу кількість сонячних днів були меншими та гіршої якості, порівнюючи із Західним Поділлям, де також є більш родючі ґрунти; скотарство було допоміжним. Ділянки з найбільш розчленованим рельєфом та менш родючими ґрунтами залишалися під лісом або використовувалися як пасовища на схилах.

Характерний культурний ландшафт Опілля, с. Романів біля м. Бібрка (Львівська обл.), 2020 р.

У складнішій пересічній місцевості Гологір, Вороняк, Стільського горбогір'я рільництво менш значиме, тут більше розвивалось господарство, пов'язане з лісом та скотарством. Там, де вододіли є особливо горбисті, рілля лежала переважно на поверхнях вирівняного середнього ярусу та на нижніх частинах схилів.

Через "відвойовування" землі для рільництва та її обмежену кількість, житло на Опіллі має менші розміри в порівнянні з іншими районами, з двосхилими дахами, рідше — чотирисхилими. Проте господарські споруди залишалися великими. Матеріал для будівництва використовували залежно від наявності — камінь, дерево (спочатку були поширеними зрубні хати, згодом, внаслідок зменшення лісу — став застосовуватись лише каркас з глиною та цеглою).

Дерев'яні церкви Опілля (відомі, як галицький або опільський тип) є малих розмірів, тридільними з виділенням по висоті центрального об'єму та переважно одноверхими. Малий розмір церкви

Традиційна опільська садиба (обійстя), с. Біле біля м. Перемишляни (Львівська обл.), 2016 р.

пов'язаний з використанням дуба як місцевого будівельного матеріалу, властивості якого не давали змоги зводити з нього великі споруди. Можливо, це було також пов'язано з потребою людей сховатися від набігів татар, звичний шлях яких (Чорний або Кучманський) пролягав на захід через ці місцевості по вододілах. Тому церкви, які будувалися на підвищеннях рельєфу в межах долин, домінують локально, але з відкритого поля (з верху вододілу) були малопомітними. Для маскування храму і самого поселення висаджувалися плодові й медоносні дерева, призначення яких було також меліоративне (покращення мікроклімату та осушення місцевості) та естетичне. Садиби і храми оточувались дерев'яними парканами. З кінця XVIII ст. внаслідок парцеляції землі формуються села також на вододілах і вздовж доріг-гостинців, а також виробничі поселення для вирубування лісу, випалювання вапняку і залізної руди, будівництва та функціонування гут.

Маленька дубова церква опільського типу на Сихові (м. Львів), збудована у 1600 р.

Містами цього краю є Галич, Рогатин, Комарно, Бібрка, Бережани, Миколаїв, Монастириська, Щирець, Поморяни, Городок, Перемишляни, Бурштин, Ходорів, Підгайці, Розділ. У минулому для краю, як і загалом для Галичини, була характерна значна кількість містечок. Деякі з них через зміни кордонів, торгових шляхів чи з появою залізниць і розвитком технологій, стали селами, а саме — Звенигород, Вовків, Раковець, Підкамінь (біля Рогатина), Чесники, Соколівка, Дунаїв, Наварія, Урмань. В них, як і в попередніх перелічених, діяло маґдебурзьке право та були квадратні чи прямокутні ринкові площі, оточені компактною забудовою. Також були в них фільварки (поміщицькі господарства), юридики, а поблизу більших міст — посади. Львів лежить на межі Опілля та Малого Полісся (частина Волині), Івано-Франківськ — Опілля, Бойківщини і Покуття, а Тлумач — Опілля та Покуття.

Мале Полісся (Волинь), Розточчя і північна частина Надсяння — край боліт, соснових лісів та найтривалішого збереження найдавнішої системи забудови — дворищної

Хоча Мале Полісся належить до історичної Волині[2], а Надсяння — до Галичини (Розточчя є їх природною межею), взаємодія з ландшафтами в цих місцевостях була подібною. Через переважання низовин та боліт населені пункти цього краю розташовані на пологих вододілах чи схилах. В цьому регіоні, а також на Розточчі і вздовж нього, домінувала найдавніша система забудови — дворищна. Оскільки ґрунти неродючі, то класичну ланову систему було важко запровадити, й тут довше зберігалося руське право щодо землекористування. На Розточчі також переважало руське, частково й волоське право з дворищною системою забудови, хоч у великих долинах, малопоширених у цьому краї, деякі села мали опільський характер і ланову систему землекористування. Рільництво та загалом землеробство незначне, більше скотарство та лісове господарство — мисливство, бортництво, вирубування лісу й виготовлення деревного вугілля.

На Поліссі житла споруджували з дерева. Найдавніші з них були однокамерні, тобто складались тільки з житлового приміщення. Починаючи з XVI ст. рублені дахи стали замінюватись на кроквяні конструкції, а покрівля створювалась з соломи. Широко стало використовуватись різане дерево або ж бруси, особливо з кінця XIX ст. Зросла кількість господарських приміщень, які часто блокувались з житловими, а самі житлові приміщення інколи білились.

Через наявність сосни як будівельного матеріалу церкви тут будували великими тридільними та звично триверхими, з майже однаковою висотою і розміром куполів (волинський тип).

2. Волинь — земля племені бужан, що входила в склад дулібського (V–VI ст.) та волинського (VII–X ст.) племінних союзів, з 992 р. у складі Русі, і згодом — Волинського князівства, а з 1170 р. — удільного Белзького князівства, з 1462 р. — Белзького воєводства у складі Королівства Польського (потім Речі Посполитої) до 1772 р.

Культурний ландшафт Розточчя — с. Фійна біля м. Жовква (Львівська обл.).

Містами цього краю є Жовква, Буськ, Сокаль, Белз, Угнів, Магерів, Броди, Рава-Руська, Кам'янка-Бузька (Кам'янка Струмилова) та Червоноград (Кристинопіль) і ті, що розташовані за межами історичного регіону Галичини — Радивилів, Кременець, Берестечко, Дубно.

Велика соснова церква в м. Жовква (Львівська обл.), волинського типу, відбудована у 1720 р після пожежі (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО).

Західне Поділля — край плоскогір'я (платоподібної височини), лісостепу, зернових культур, каньйоноподібних долин з теплим мікрокліматом та виноградарством

Західне Поділля[3] має плоскогірний краєвид і розчленоване глибокими долинами, які ближче до Дністра набувають каньйоноподібних форм. У тій частині, що є подібна до Опілля, але без горбогір'я, з пологішим рельєфом — система забудови та землекористування подібна до Опілля. Проте там, де долини глибші, села лежать в каньйоноподібних долинах і скупчені на прирічкових схилах, оскільки терас мало. Вулиці тягнуться на різних рівнях, що піднімаються вгору звивистими серпантинами до платоподібних вододільних поверхонь, де є рілля. У Західному Поділлі був поширений литовський статут (що прийшов на заміну руському), але зі встановленням польської адміністрації прийшла ланова система землекористування.

Оскільки Західне Поділля лежить на схід від Опілля, то його клімат є більш континентальним, тобто з більшою кількістю сонячних днів, сухішим, зі спекотнішим літом, особливо на платоподібних поверхнях, але з холоднішою зимою. Наявність лісостепу означає, що тут є більше вільних від лісу ділянок та родючіші ґрунти. Такий

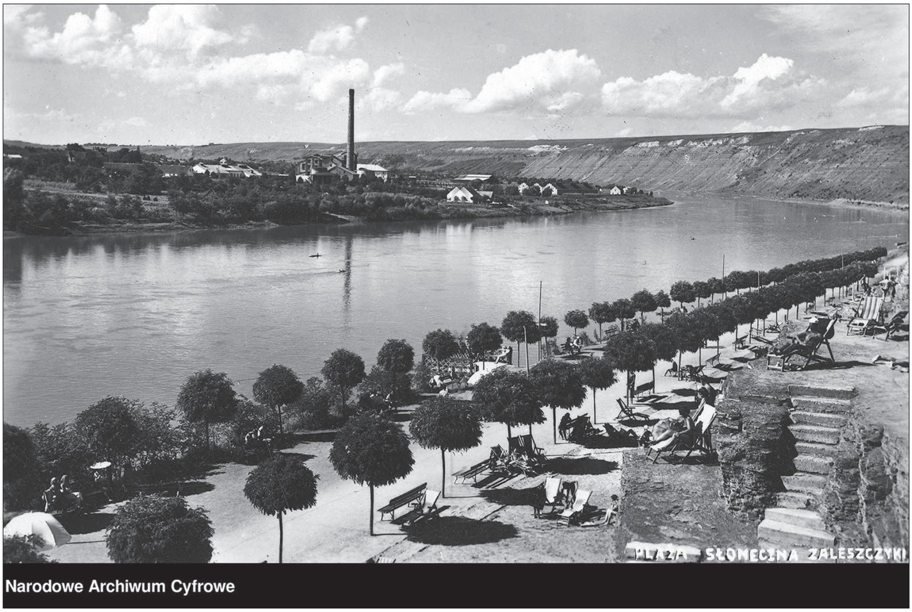
3. Західне Поділля як етнографічний та екокультурний край знаходиться не тільки в межах історичного регіону Галичини (як минулого коронного краю Австрійської імперії, 1771–1918 рр.), а також є частиною історичного регіону Поділля — в минулому Подільське воєводство Речі Посполитої (1434–1793 рр.), до цього Подільське князівство у складі Великого князівства Литовського (1362–1434 рр.), з 1253 р. в складі королівства Русі, з 1141 р. в складі Галицького князівства (потім Галицько-Волинського), ще раніше у складі Теребовельської волості (князівства, 1080–1141 рр.), основою формування якої була земля племінного об'єднання тиверців. Частина Подільського воєводства (Червоногродський повіт) перейшла до Австрійської імперії (тобто Галичини) після третього поділу Речі Посполитої у 1772 р. До Західного Поділля також належать південні частини Хмельницької, Тернопільської та Вінницької областей до р. Мурафа (тобто територія колишнього Подільського воєводства). Цю частину Західного Поділля, що була у складі Австро-Угорської імперії (Королівства Галичини та Володимирії) часто називають також Галицьким Поділлям.

Каньйоноподібні долини Дністра, його приток на фрагменті польської карти 1939 р.

клімат і родючі ґрунти давали змогу вирощувати зернові культури кращої якості, а пізніше, з XIX ст., і технічні культури — буряк, соняшник та тютюн.

Завдяки особливому рельєфу і наявності великої річки Дністер у цьому екокультурному краї сформувалися унікальний мікроклімат, зокрема в каньйоноподібних долинах Дністра і його приток, та особливе сільське господарство. У цих долинах клімат м'якший, тепліший, з меншими вітрами, особливо зимою. У міжвоєнний період біля містечка Заліщики та в навколишніх каньйоноподібних долинах був полюс тепла тогочасної Польщі, до якої входила Галичина і ця місцевість. Тут була розвинена рекреація з літніми видами відпочинку та добре пристосованими пляжами для купання. Цей

Пляж на р. Дністер у м. Заліщики (Тернопільське воєводство), 1939 р.

тип клімату навіть отримав тоді окрему назву — понтійський (чорноморський). Проте це було перебільшенням, можливо внаслідок маркетингу, адже для тодішньої Польщі це був єдиний варіант літнього водного відпочинку. Незначна частина Балтійського моря, що належала Польщі, була непридатною для рекреації, особливо в часи, коли не було глобального потепління. Проте мікроклімат каньйоноподібних долин є дійсно теплішим і має певні ознаки субсередземноморського. Тому його можна назвати особливим підтипом помірно-континентального клімату — подільським мікрокліматом каньйоноподібних долин.

Через значний перепад абсолютних висот від 150 до 380 метрів, тривалість пір року і їх зміна суттєво відрізнялися в долині і на плато. У випадку найбільшої різниці висот — 300 метрів, як у районі м. Заліщики, с. Касперівці та с. Окопи (давніше — Окопи Святої Трійці) і далі вниз по течії Дністра, різниця тривалості пір року в долині і на плато становила кілька тижнів. Завдяки цьому клімату на схилах було поширене садівництво з високою врожайністю морви (шовковиці), волоських горіхів та виноградарство, пізніше й персиків, а на рівніших поверхнях — баштанництво та ягідництво з вирощуванням кавунів, динь, помідорів, болгарського перцю. Через створення

Рекламний буклет “Тепле Поділля. Земля сонця та винограду” присвяченого південній частині Тернопільського воєводства, 1938 р.

ГЕС на Дністрі й підняття рівня води висотні характеристики його каньйону стали меншими, а деякі форми вже невидимі. У скотарстві частка овець та кіз була вищою, ніж на Опіллі, через більшу кількість важкодоступних ділянок, що непридатні для випасання корів.

Хати — більших розмірів, ніж на Опіллі, з чотирисхилими дахами, покритими соломою, меншої крутизни, через меншу кількість опадів. На Поділлі виробилась найбільш оптимальна техніка зведення хат, що ґрунтувалась на таких місцевих матеріалах, як глина і солома. В цьому краї доступним і поширеним матеріалом був також камінь, але з каменю зводились господарські будівлі та огорожі, а також каменем замощувалось все подвір’я або його частина. Житло зводилось з дерев’яного каркасу, що заповнювався глиняно-солом’яними вальками. В деяких місцевостях проміжки між стовпами каркасу заплітали лозою й закидали глиною, змішаною з половою, а після того стіни білили. Віддавна домінуючим типом житла на Поділлі була хата з двома житловими приміщеннями по обидва боки від сіней.

На Західному Поділлі, особливо в південній частині, де є карстові породи, характерними були спільні для кількох домогосподарств та навіть кількох вулиць криниці — через складність їх копання та залягання води в нижчих шарах. Особливістю культурного ландшафту цього екокультурного краю були кам’яні мури-огорожі навколо

Подільська хата, 1929 р.

домогосподарств, завдяки доступності вапняків і пісковиків. Частина муру могла бути одночасно стіною споруд, які розташовувалися звично по периметру подвір'я. Деколи мури зустрічаються й на Опіллі, на Прикарпатті та в Карпатах, але їх небагато, через меншу кількість постелистого каміння.

Тут було менше дерев'яних церков — через меншу кількість лісів, але вони подібні до тих, що на Опіллі, тобто переважно тридільні-одноверхі, з виділенням по висоті центрального об'єму. Натомість у Західному Поділлі є багато мурованих церков — через наявність будівельних матеріалів та більшу потребу в обороні від татар. Містами цього екокультурного краю є Зборів, Тернопіль, Теребовля, Скалат, Гусятин, Чортків, Борщів, Заліщики, а за межами Галичини як історичного регіону — Волочиськ, Сатанів, Городок, Чемерівці, Кам'янець-Подільський. Бучач знаходиться на межі Опілля та Західного Поділля.

Подільська церква в м. Копичинці, Гусятинський р-н (Тернопільська обл.) збудована у 1630 р.

Характерний елемент культурного ландшафту Поділля — кам'яна огорожа (мур).

Покуття — край найбільшої смуги сіл і рільництва

Покуття повністю лежить у межах Галичини. Для межиріччя Пруту і Дністра характерна височина з родючими ґрунтами та лісостепом. Це одна з найбільш заселених місцевостей в Україні з надзвичайно великими селами, що простягаються від смт. Ланчин до м. Чернівці та в бік Румунії. На Покутті домінувало зернове рільництво з лановою системою землекористування, натомість скотарство було допоміжним. Села розташовані в долинах, на терасах і в улоговинах зі скупченою дворищною забудовою та ріллею на вододілах. Хати та господарські споруди великі, особливо стодола (через обмолот значної кількості зерна).

У загальних рисах система забудови та будівництво Покуття, особливо тієї частини, що ближче до Дністра з поглибленням долин, подібні до Західного Поділля, а ближче до Опілля — до опільських. У місцевостях, що ближче до Гуцульщини, є дерев'яні церкви хрестовидного планування гуцульського типу, а в місцевостях поблизу Західного Поділля — подільського, тобто тридільні, з домінуванням центрального об'єму. Містами цього краю є Снятин, Городенка, Чернелиця, Обертин, Гвіздець. Коломия, Івано-Франківськ, Тлумач та Отинія розташовані на межі краю.

▶ Карта, що ілюструє різницю культурних ландшафтів Покуття та Гуцульщини. Оточені чорноземними полями, великі компактні покутські села в долині Пруту зливаються у довгу суцільну смугу. Розсіяні гуцульські поселення розкидані між лісами та луками на малородючих пагорбах Прикарпаття. Чіткою межею хліборобського Покуття і скотарської Гуцульщини виступає річка Прут.

КОЛОМЫЯ
Пядыки
Подгайчики
Мал-Гвоздец
Хомяковка
Топоровцы
Ценява
Загойполь
Балинцы
Кулачковцы
Ганьковцы
Красноставцы
Задубровцы
Трофановка
Бучачки
Рожневые-Поля
Шевченково
Назирная
Кобылец
Кринички
Королевка
Корнич
свх.Корнич
Перерыв
Матеевцы
Борщевская Турка
Зибрановка
Келихов
Белелуя
Воскресенцы
Прут
Грушев
Тростянка
Замулинцы
Залучье
Борщев
Заболотов
Волчковцы
Тулуков
Любковцы
Орелец
Гулова
Устье
Семаковцы
Хлебычин
Олешков
Видынов
Долишнее
Филиппы
Дебеславцы
Аннов
Троица
Ильинцы
Рудники
Прутовка
Крапивище
Горское
Анновка
Ковалевка
Грач
Гуцуловка
Коросты
Драгасимов
Княжье
Горишне-Залучье

Бойківщина — край довгих сіл ланцюгової забудови понад ріками, на терасах, багатоярусних церков та розведення волів

У цій частині Карпат переважає ланцюгова система забудови, чому сприяла наявність терас, а конфігурація схилів вплинула на загальну форму населених пунктів і мережі вулиць. Ланцюгова система забудови була також зумовлена лановою системою землекористування, яка існувала в тих місцях, де було розвинене рільництво, а села були в державній власності, так званій королівщині. Проте на Бойківщині, як і в інших частинах Карпат, малопридатних для хліборобства, було розповсюджене волоське право з переважанням тваринництва (скотарства), що загалом характерно для гірських територій. У цій частині Карпат скотарство було невідгінним і м'ясного спрямування; домінувало розведення волів на продаж в Угорщину, воли також використовувалися для роботи в рільництві та як гужовий транспорт.

Природних полонин було мало, тому сінокоси й пасовища утворювалися шляхом вирубування лісів (штучні полонини). Природні полонини були лише на закарпатському боці (гірські масиви Боржава та Рівна — як частина Полонинського хребта) і в меншій кількості, ніж як це є в Гуцульщині. Рільництво було допоміжним, лани чи поля мали різну величину, залежно від умов придатності його ведення, але його частка була набагато вищою, ніж у Гуцульщині. З другої половини XIX ст. в низькогірних долинах поширилось садівництво — фруктові дерева, яблуні, груші, сливи. На підгір'ї, в Передкарпатті, а також у Верхньодністровській низовині, тераси теж використовувалися для формування поселень і ланцюгової системи забудови. Також було поширеним скотарство завдяки наявності багатьох лук у великих заплавах.

На Бойківщині зводились дерев'яні хати з високими солом'яними стріхами. Часто на чільних фасадах були галереї зі стовпцями, інколи з різьбою. Бойківські хати характеризуються розміщенням житла між коморою і сіньми. Часто вони блокувались з господарськими

Дерев'яний храм з трьома багатоярусними верхами в с. Матків біля м. Турка збудований у 1838 р. (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО).

Звичай білити стики вінців зрубу будинку характерний для Лемківщини та західної Бойківщини, с. Розлуч біля м. Турка, 2013 р.

SIANKI
(840 m)

приміщеннями. В XIX ст. поширився тип хати з галереями і двома житловими приміщеннями по обидва боки від вхідних сіней.

У цьому екокультурному краї дерев'яні церкви будувалися з сосни та смереки (ялини європейської) тридільними, де кожний верх має звично по два яруси і більше. З часом церкви ставали більшими за розмірами, багатоярусними, інколи з восьмигранними верхами, а наметові завершення змінювались на бані, завдяки чому їх силуети стали стрункішими і вишуканішими. Ці церкви славляться своєю мальовничістю, гармонійністю та пропорційністю, сприймаються як високі, незважаючи на їх реальну висоту.

Містами цього краю є Сколе, Турка, Славське, Нижні Ворота, Міжгір'я (колишня назва Волове або Волове Поле) та Воловець, дві останні назви відображають їх господарську спеціалізацію; та міста передгір'я — Стрий, тримісто — Дрогобич з Трускавцем і Бориславом; Стебник, Старий Самбір, Самбір, Устрики Долішні (на території Польщі), Калуш, Болехів, Долина, Богородчани, Рожнятів. Добромиль і Сянок (на території Польщі) та Івано-Франківськ і Жидачів на межі краю. Сколівські Бескиди мають складний рельєф, тому є найменш заселені. В межах цього краю є також колишнє містечко Сможе на Сколівщині, що з часом отримало статус села.

◀ Популяризація лижного туризму міжвоєнної Польщі у Стрийсько-Сянській верховині, 1930-ті рр.

Гуцульщина — край полонин, розсіяної (розкиданої) забудови та відгінного скотарства

Незважаючи на наявність терас, як на Бойківщині, в екокультурному краї Гуцульщина землекористування та система забудови є іншими. Це пов'язано з ранніми зовнішніми культурними впливами, зокрема волоськими, та поширенням відгінного скотарства, з переважанням вівчарства. Тут наділи землі інші, ніж на Бойківщині — навколо хати є багато землі (переважно як пасовище та сінокіс), а домогосподарства розміщені посередині ділянки далеко одне від одного. Для розташування домогосподарств використовуються тераси, але також освоєні схили та привершинні поверхні. Переважає молочне скотарство — вівчарство, боугарство (випасання корів) та розведення коней гуцульської породи, що використовувались не тільки як гужовий транспорт, але і як в'ючний, позаяк вони вміють підніматись по складному рельєфу. Натомість воли застосовувались тільки для роботи. Природні полонини через значну висоту (субальпійського та альпійського поясу) Свидовця, Чорногори, Чивчин, Мармаросів та на навколишніх хребтах сприяли розвитку відгінного скотарства, що стало визначальним в культурі мешканців та мешканок цього краю, з формуванням пов'язаних з цим особливих обрядів та звичаїв. Найвищі полонини, передовсім Чорногора, були господарським та духовним серцем краю і до них тяжіли поселення в радіусі до 100 км, як гірські так і передгірні. Гуцульськими вважалися ті поселення, які мали свою полонину, навіть якщо вона була на відстані десятка кілометрів.

Житловою спорудою у віддалених місцинах, поза межами сіл і міст, була ґражда, яка нагадує архаїчну форму двору, створеного задля захисту від несприятливих погодних умов та звірів. Зазвичай вода набиралася з потічків, що протікали поряд, інколи, з невеликих джерел. Церкви будувалися з сосни або смереки (ялини), з характерним для цього краю хрестовидним (хрещатим) плануванням, де на

Полонини — ключовий елемент культурного ландшафту Гуцульщини.

перетині рамен хреста здіймається один верх-баня, увінчана маківкою. Чотири рамена хреста звично мали двосхилі дахи, на кінцях яких були або хрести, або додаткові маківки з хрестами. Цей тип поширився у XVII ст.

Житлові будинки в селах Гуцульщини були подібними до бойківських, з високими дахами, які найчастіше накривалися ґонтям, оскільки житньої соломи в цьому краї бракувало, натомість деревина була доступнішою. Як і на Бойківщині та Поліссі, хати були переважно зрубними, але там, де деревина була дорогою, також використовувався каркас, заповнений глиняними вальками.

Містами цього краю є Верховина (колись Жаб'є), Яблунів, Косів, Делятин, Кути, а також, за межами Галичини — Вижниця, Путила, Рахів, Ясіня, Кобилецька Поляна та Сигіт Мармароський (в Румунії). Коломия розташована на межі з Покуттям та Надвірна — з Бойківщиною.

Хата-гражда в с. Криворівня збудована у 1898 р. — місце зйомок фільму "Тіні забутих предків", тепер музей (Івано-Франківська обл.).

Гуцульська церква хрещатого планування, м. Ворохта (Івано-Франківська обл.).

Панорама с. Космач (Івано-Франківська обл.).

Розсіяна система забудови поселень гуцульського культурного ландшафту та чітка диференціація її щільності відповідно до умов природних ландшафтів (з північного сходу на південний захід: Покутські гори, Ворохта-Путильське низькогір'я (Верховина), Гринявські гори та Чорногора).

4.
Вплив ринку, адміністрацій та ідеологій на культурні ландшафти Галичини

На традиційні, що відомі як домодерні та доіндустріальні ландшафти, впливали кілька важливих факторів, що змінювали їх порізному в різних місцевостях:

- *Набуття людьми досвіду співжиття з природним середовищем* і його зміни для своїх потреб, появи і зростання доступності нових технологій і матеріалів — тобто органічна еволюція культурного ландшафту.

- *Вплив різних адміністрацій, їх політик, регулювань* та владних відносин між різними культурними, соціальними та політичними групами. В межах Галичини — це адміністрації Галицько-Волинського князівства (Руського королівства), коронної Польщі, після Люблінської унії — Речі Посполитої, Австрійської (Габсбурзької) монархії, згодом Австро-Угорщини, Другої Речі Посполитої (міжвоєнної Польщі), Радянського Союзу і УРСР та України. Починаючи з X ст. значний вплив на культурний ландшафт мала руська правова система, з XIII ст. — також німецька для адміністрування німецьких меншин у містах, а з XIV ст. — волоська та німецька при загальному польському адмініструванні з частковим збереженням руської правової системи для русинів. В селян та міщан були різні можливості. Різниця була також для різних етнічних груп — русинів, вірмен, німців, поляків, євреїв, та інших. Регулювання були пов'язані не тільки з технічним боком, наприклад, пожежною безпекою чи санітарією, але й мали ідеологічну складову щодо розміщення сакральних споруд конкретних етнічних груп у планувальній структурі міст та обмеження їх висоти. З другої половини XIX ст. зі зростанням національних рухів все частішим стає символічне маркування простору шляхом встановлення пам'ятників і найменування вулиць, площ та

Традиційний спосіб зберігання дров у Карпатах, с. Слобода біля м. Міжгір'я, 2009 р.

інших громадських місць. Значну роль у цих процесах відігравала конкуренція між різними національностями та їх різні взаємовідносини з адміністрацією. З іншого боку, відбувалася певна уніфікація та стандартизація ландшафтів, що було характерним явищем на теренах Австро-Угорської імперії, від Словенії до Буковини, та в міжвоєнній Польщі, але найсильніше це явище проявилося в часи Радянського Союзу внаслідок поширення типових проєктів у житловій архітектурі, адміністративних будівель, в плануванні міст і сіл та облаштуванні громадських просторів. Уніфікація відбувалась навіть у поширенні конкретних видів дерев чи рослин, таких як сріблясті ялини та берези в громадських просторах, що все разом мало свідчити про єдиний культурний простір від Ужгорода до Владивостока.

▲ Господарські споруди поблизу с. Ланівці (Тернопільська обл.).

- *Розвиток глобального ринку та індустріалізації*[1]. Починаючи з кін. XVI ст. у зв'язку зі зменшенням лісів в Європі зростає потреба в експорті поташу й деревини. Зокрема, відбувається викуп приватними підприємцями ділянок лісів в польських магнатів, а пізніше і їх штучне насадження. На культурний ландшафт також вплинули поява і розвиток тартаків, гутного виробництва (виплавка сталі й чавуну) і впровадження нових видів транспорту — залізниць, кінного та електричного трамваю в містах.

- *Зовнішні культурні впливи* проявлялися передовсім у сакральній архітектурі, у будівництві адміністративних та фортифікаційних споруд, а також в житловій архітектурі різних соціальних верств, особливо заможних. Зміни й формування нових культурних ландшафтів також відбувалися у зв'язку з міграцією населення, наприклад поява німецьких поселень з 1780-х років. Зворотним процесом була еміграція з Галичини в країни Нового світу (США, Канада, Бразилія, Аргентина та інші) і відтворення там своїх ландшафтів у новому культурному контексті. Відбувалася адаптація "галицьких ландшафтів" до нового законодавчого регулювання та специфічних місцевих будівельних матеріалів Нового світу.

- *Під час воєн, особливо Першої та Другої світових,* були фізично зруйновані культурні ландшафти, а також вбиті та переселені їх творці — мільйони людей за етнічною та соціальною ознакою. Єврейська громада припинила своє існування внаслідок Голокосту, тоді як у 1944–1951 роках польська спільнота була майже повністю виселена до Польщі, а українці в різні регіони — від східніших територій Галичини до степів півдня України, а внаслідок акції "Вісла" 1947 року — на "повернені", колишні німецькі, землі Польщі. Ці трагедії призвели до виникнення більш моноетнічного ландшафту. До Галичини прибули росіяни, особливо до більших міст.

▼▶ Зниклі культурні ландшафти першої половини XX ст.

1. В Галичині, як і в багатьох інших регіонах Європи, індустріалізація розпочалася в другій половині XIX ст., на століття пізніше, ніж у Великій Британії.

Снопи збіжжя (зліва) та льону під час жнив для сушіння біля м. Рогатин, 1938 р.

Хати Бойківщини, 1934–1939 рр.

Хлопець веде волів з возом сіна поблизу с. Дроговиж, біля м. Миколаїв, 1938 р.

Вибілювання полотна — етап виготовлення домотканого одягу з льону або конопель, с. Молодків біля м. Надвірна, 1938 р.

Ручне косіння трави, 1937 р.

Містяни в сільській місцевості біля м. Городенка штовхають автівку, що застрягла в болоті після дощу, 1938 р.

Вплив правових систем на землекористування та забудову в сільській місцевості

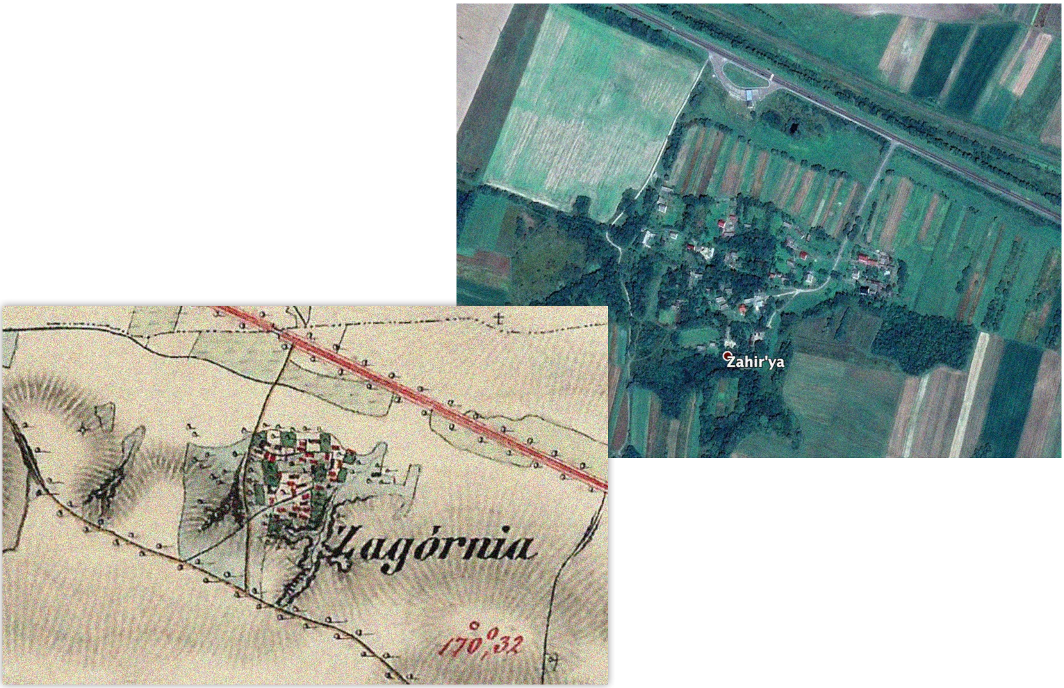
У співавторстві з Миколою Майданським та Аллою Мартинюк-Медвецькою

Правові системи мали значний і тривалий вплив на землекористування та систему забудови. Оскільки земля була найвагомішим ресурсом для селянина, саме її використання зазнавало найбільшого регулювання з боку адміністрацій задля оподаткування. В межах Галичини були поширеними руське право (з кін. X ст.), польське право (починаючи з 1349 р. після приєднання Руського королівства до Польської корони), яке не набуло значного поширення, німецьке (маґдебурзьке) та волоське право (з кін. XIV — поч. XV ст.), які використовувала польська адміністрація завдяки їх ефективності в оподаткуванні та в управлінні. В містах застосовувалося більш розширене німецьке право, а в селах з родючими грунтами також німецьке право, але з меншим обсягом привілеїв та запровадженням ланової системи землекористування.

Адміністрації при запровадженні правових систем досить часто враховували народний місцевий досвід та знання, позаяк це давало змогу отримати більший зиск в тих чи інших природних та соціально-культурних умовах. З огляду на це в той самий час в Галичині різні населені пункти могли перебувати на різних правових системах, що залежало від природних умов, господарського профілю поселення та переважання тої чи іншої етнічної групи. Вплив різних правових систем є відчутним і дотепер, і його можна простежити в теперішньому культурному ландшафті.

Правові системи XI–XVII ст. та система землекористування і забудови в сільській місцевості

Руське право було поширеним у поселеннях в лісистих місцевостях, в регіонах зі складними природними умовами — з болотами, неродючими ґрунтами, пісками й складним рельєфом. Саме там найдо-

Концентрована дворищна система забудови с. Загірня біля м. Рава-Руська на австрійській карті середини XIX ст. та космознімку XXI ст. За сто сімдесят років планувальна структура мало що змінилась.

вше зберігалася найдавніша ***дворищна система забудови,*** що бере свій початок ще з родоплемінного ладу. Ця система переважала у VII — поч. XIV ст. в часи давніх слов'ян — білих хорватів та дулібів; вона була закріплена руською правовою системою, кодифікованою в першій половині XI ст. Окрім цього, в житті часто керувалися положеннями з кормчих книг, в яких були записані церковні та світські правові норми, перейняті з візантійської правової системи. В умовах абсолютної переваги лісових, малоосвоєних теренів і низької залюдненості люди селилися так званими дворищами, що включали в себе одну чи кілька хат, де мешкали родичі або й чужі люди (підсусідки), які спільно вели господарство. Двори об'єднувались у дворища, ті — в присілки, що в наслідку творили село. Наприклад, у Розточчі та прилеглих районах Малого Полісся і Надсяння загальна структура системи заселення виглядала як двір-дворище-урочище-присілок-село-громада. Залежно від природних умов та величини поселення існувало багато різновидів дворищної системи просторового пла-

Реліктова розсіяна дворищна система розселення с. Погарисько біля м. Рава-Руська (Львівська обл.) з новішими елементами — фільварком та новим гостинцем-дорогою на австрійській карті середини XIX ст.

нування. Наприклад, концентрована дворищна система та розсіяна (розкидана), а також індивідуально-дворищна.

Дворище мало вигляд невеликого хутора зі своїми угіддями, які використовувалися на власний розсуд. Землі кожне дворище могло мати без обмежень — скільки могло обробити чи загосподарювати. Границі між сусідніми володіннями були досить умовними і в разі потреби встановлювалися "там, де зійдуться сокири", тобто засновники дворища поступово освоювали простори навколо себе, допоки не досягали просторів, вже освоєних сусідами. Угіддя були різними за розміром і типом (ліси, водойми, луки, рілля, сади), визначались природними умовами та господарською доцільністю. Люстрації королівщин з XVI ст. відзначають, що "дворище є більшим, ніж лан", а франконський лан мав 40 моргів, тобто понад 22 гектари.

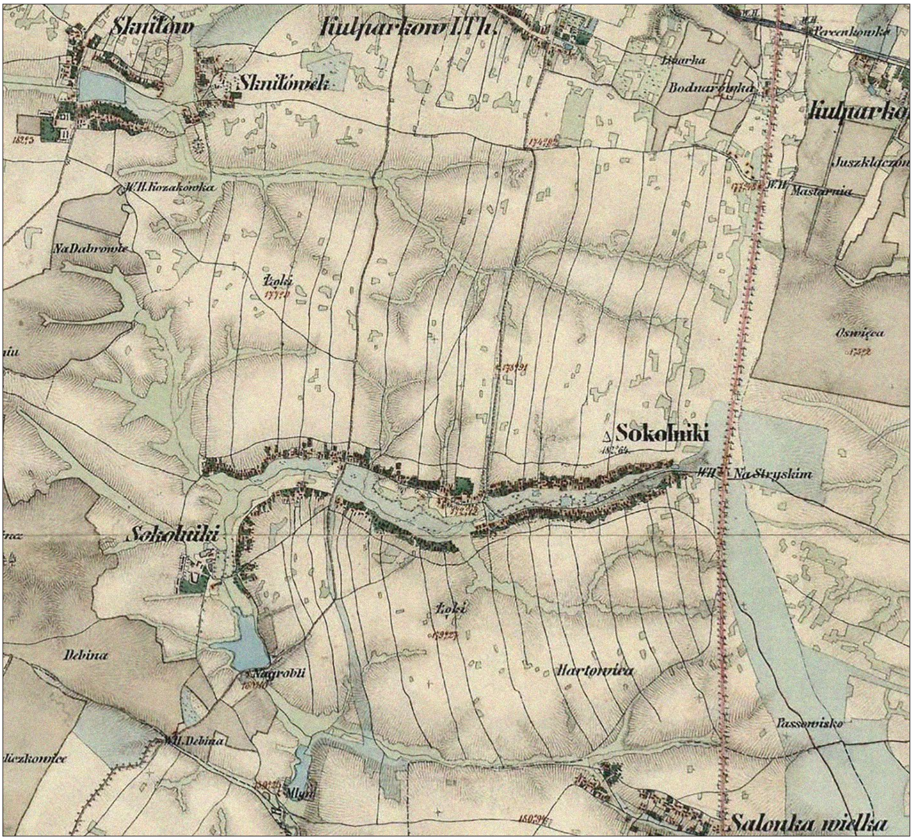
Місце для закладання дворища обирали довільно, виходячи зі зручності, проте не стихійно, а враховуючи природні умови, мікроклімат, родючість ґрунту, доступ до води та оборонні можливості. Часто споруджувалась огорожа-частокіл, що була межею між зовнішнім відкритим простором та внутрішнім, оскільки ззовні могла прийти небезпека. Огороджена ділянка була контрольованою і захищеною від диких звірів чи грабіжників. Разом з житловими та господарськими будівлями огороджувався і деякий простір угідь, аби в разі необхідності можна було деякий час вести господарство

в умовах облоги (наприклад, випасати худобу, не виганяючи її поза частокіл). Також двір для захисту міг розташовуватися у важкодоступній місцевості посеред лісів, боліт, на пагорбах чи горах. В класичних дворищах житлові та господарські споруди зосереджувалися довкола подвір'я, на вершині пагорба з видовим розкриттям на прилеглі угіддя. Схили пагорба могли бути пологими, при умові, що їх оточували мочаристі луки або болота. Двори такого характеру збереглися на Гуцульщині, відомі як ґражди.

З плином часу число сімей в межах дворища зростало, відтак будувалися нові хати, а самі дворища ділились. Нові господарства або переносилися на нові місця, або тулилися до старих. Тому давнє дворище набувало вигляду невеликого села, в якому двори були згруповані одне біля одного, без певного регулярного порядку. Дворищна система сільських поселень та землеволодіння, а також руське право зберігалися навіть в умовах встановлення нових адміністрацій, зокрема з 1349 р., коли на зміну руській прийшла польська. Проте не в Карпатах, де було переважно поширене волоське право з визначальною роллю скотарства. В автономному Руському королівстві в складі коронної Польщі (1349–1434 рр.) руське право продовжувало існувати, проте з метою уніфікації повинностей запроваджувалися нові правові системи — польська, німецька, а також волоська.

З кінця XIV ст., коли теперішня територія Галичини була під польською адміністрацією, частина поселень, переважно з кращими умовами для рільництва, повністю або частково була реструктурована на ***ланових засадах,*** тобто за вимогами німецького (маґдебурзького чи тевтонського) права. Лановий тип з ланцюговою забудовою поселення сформувався і набув поширення в країнах з великою кількістю сільського населення та обмеженістю земельних ресурсів (Німеччина, Чехія). Ланова система масово запроваджувалася на території теперішньої Галичини в період з другої половини XIV по XVI ст., коли польська адміністрація переводила не тільки міста, а й села з руського права на німецьке. Теперішня планувальна структура більшості сіл сформувалася саме в цей період.

При лановій системі земля громади ділилася на паралельні широкі смуги — парцелі, лани, що були однакового розміру для мешканців населеного пункту, а садиби ставилися на цих парцелях одна біля другої в ряд. Село таким чином отримувало вигляд ланцюжка,

Класичний приклад ланової системи в с. Сокільники біля Львова на австрійській карті середини XIX ст. із зазначеними основними проїздами між ланами. Ліворуч від ставка розміщалися війтівські землі та фільварок, де відбували панщину селяни до 1848 року (до її скасування австрійською владою).

що тягнувся переважно вздовж долини річки. Залежно від місцевих умов — таких рядів було один або два (по обидва боки долини), а деколи й більше. При цьому кожен господар мав безпосередній доступ до свого поля. В деяких селах кожен господар мав одне суцільне поле від хати до межі другого села, а в інших — частину землі селянин мав біля садиби ("на городах"), тобто в селі, а решта — поза межами села в окремих масивах, також поділених на лани.

В межах наділених парцель, ланів (40 моргів), півланів, чвертьланів кожен господар мав дрібноконтурне розташування угідь — краще дреновані, водночас рівніші й пологіші ділянки були під ріллею, а там, де лан виходив на крутосхил і перетинав луку, річку (потічок,

струмок, озерце) — то такі крутіші чи перезволожені ділянки залишали під луки (сінокоси чи пасовища) чи під сади. Зазвичай з одного краю лану тягнулася задернована смуга-край, що використовувалася для доїзду і господар міг потрапити прямо від хати до закутків. Згодом такі межі перетворювалися на живі стінки, що підтримували агротераси й запобігали ерозії ґрунту. Впоперек ланів вище хат тягнулася дорога (загумінок), де господар зводив гумно — споруду чи покрівлю, призначену для обмолоту снопів та зберігання зерна.

Виявившись раціональною для сіл з перевагою рільничого господарювання і незважаючи на значне зростання-інтенсифікацію природокористування в XIX ст., ланова система в різних модифікаціях була найбільш поширеною і залишалася панівною в Галичині аж до включення Галичини до складу УРСР — із значним збільшенням орних земель і застосуванням великоконтурного рільництва (що було також глобальним трендом).

Волоське право було поширене з кін. XIV–XV ст. в горах або ж у місцевостях зі складними умовами для рільництва, а відповідно — з переважанням скотарства. Для планування цих поселень характерним є розташування садиб невеликими групами, всередині яких парцелі мали "лановий" (межа в межу) характер, однак через розчленований рельєф "лани" були невеликі, короткі та слугували більше як підсобні ділянки. Водночас у поселеннях на волоському праві значні площі займали пасовища, луки та ліси. На Гуцульщині села традиційно мали розкидану забудову, зокрема в селах на волоському праві.

В час пізнього середньовіччя, особливо після скасування автономії Руського Королівства в 1435 р. та ліквідації Белзького князівства в 1462 р., сформувалася доволі складна адміністративна система. Історична верв (община, громада) мала більше значення для територіальної ідентифікації поселень, юридичних осіб, землевласників та їх підданих. Окремими господарськими одиницями виступали дворище, двір (дим, кметь), дім (у містах), фільварок. Залежно від форми власності на землю, а саме — феодальної, державної (королівської), церковної, над ними панували: двір (феодальна резиденція на чолі з власником — паном), замок (державна, на чолі з каштеляном), юридика в межах міст (монастирська, панська, замкова). Більшість поселень рівня село, містечко, місто, а іноді окремі їх частини — отримали королівські чи панські привілеї на підзвітне влас-

нику самоврядування за маґдебурзьким (на чолі з війтом або солтисом) чи волоським (на чолі з "князем"), значно рідше польським (на чолі з "володажем") правом. Деякі громади зберегли традиційне руське право (тивуни на чолі дворищ та тисяцькі на чолі громад). Територіально поселення (села, міста і містечка) об'єднувались в староства, а ті, зі свого боку — в землі чи повіти, а далі — у воєводства.

Характерними елементами культурного ландшафту з XIV ст. виступали панський двір-садиба з фільварком, вітряки на вершинах пагорбів, стави, водяні млини на річках чи їх рукавах (млинівках). В багатьох поселеннях локальними домінантами були замки, монастирі, муровані храми-фортеці.

Пізніше, особливо з кінця XVIII ст. поширилися ***нові системи та форми забудови,*** що були пов'язані з новими видами господарської діяльності та зростанням торгівлі: компактне (або лінійне) село (весь), місто з передмістями та посадами (біля більших міст), фільварки (господарства), юридики, двори разом з поселеннями челяді, волі (слободи), корчми, присілки, висілки, колонії, поселення ремісників і промисловиків (кузні, млини, лісничівки, гути, буди, майдани, бутини). До давніших типів поселення належать сезонні пастуші стаї на полонинах. З 1780-х років будувалися поселення німецькими колоністами з правильною лінійною, хрестовою чи шаховою системою забудови. Проте й вони часто враховували місцеві природні умови та традиції, народні знання в плануванні населеного пункту.

Поява міст та їх багатокультурність

У плануванні міст до кінця XVIII ст. найбільше значення відігравали оборонні можливості обраних теренів та існуючі комунікації, або ж прив'язка до торгових шляхів. Важливими були не тільки сухопутні шляхи, а й водні (річки). Міста звично формувалися там, де була природна різноманітність та відбувався обмін продуктами між різними природними краями, наприклад, на межі лісової та лісостепової зони, або ж гір і рівнин. У розвитку міст можна виділити кілька етапів: давньослов'янський (до кін. X ст.), давньоруський (XI — сер. XIV ст.), пізньосередньовічний чи маґдебурзький (сер. XIV ст. — до кін. XVIII ст.), ренесансно-бароковий (XVI–XVII ст.), індустріальний (сер. XIX ст. з раціоналістичним плануванням, що як модерна

практика домінував до 1970–1980-х рр.), постіндустріальний або інформаційний з переважанням сфери послуг та з тенденцією збільшення наукомістких галузей (1990-ті — дотепер).

Починаючи з раннього середньовіччя (з другої половини першого тисячоліття) східнослов'янські землі славилися величезною кількістю міських поселень, як порівняти з іншими європейськими та азійськими землями. Скандинави називали руські землі через наявність міст — гардарікою, а європейці — ***Rusia at Terra Urbica,*** тобто ***Русь — країна міст.*** Велика кількість міст, близько 300 переважно малих, але й середніх та великих, існувала аж до приходу австрійської влади в 1772 р.

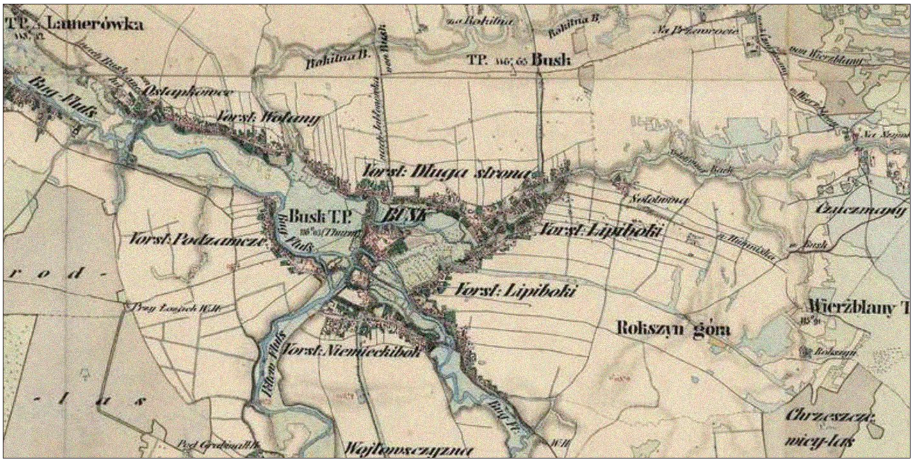
Давньослов'янський період (до кін. X ст.). В цей період міста Галицько-Волинського князівства, що існували в низовинних районах Малого Полісся, мали дещо відмінний характер від міст білих хорватів, що було передусім пов'язано з рельєфом чи ландшафтом цих місцевостей. Терени Малого Полісся чи Волині переважно є низовинними й заболоченими, на відміну від горбогірних і гірських місцевостей, що є південніше від Львова. В умовах такого низовинного рельєфу компактні міста розташовувалися на невисоких підвищеннях, оточених болотистими долинами річок (на піщаних "островах" та "мисах"). У давньоруський час структура їх ускладнювалась за рахунок освоєння сусідніх підвищень, в наслідок чого поселення набувало вигляду групи забудови на островах, розділених рукавами річок чи їх притоками, штучними перекопами, ставами. Яскравим прикладом такої структури є м. Буськ, який навіть у пізньому середньовіччі продовжував еволюціонувати в цьому ж напрямку, але з елементами маґдебурзького устрою (ринкова площа, ланові передмістя). Таку планувальну структуру також мали Звенигород, який в XI ст. відійшов до Галичини, місто Володимир (Володимир-Волинський), заснований у 1000 році, а також Белз, що відомий з 1030 року. Є інформація про існування близько 250 міст (городів) такого типу, що належали племені бужан. Однак були в цих землях поодинокі міста білохорватського типу з нагірним розташуванням у тих місцях, де є відповідний рельєф, наприклад м. Кременець.

У Білій Хорватії на теперішніх теренах Галичини ще до X ст. були грандіозні міста-поліси, розташовані на платоподібних вершинах гір та схилах (укріплена площа Стільська складала 250 га, а Пліс-

неська — 450 га). Серед них були міста, де є теперішні села — Корналовичі-Кульчиці, Солонсько, Рокитно, Ганачівка-Затемне. Вірогідно, що Галич був найбільшим у цей період. В таких містах ядром поселення були святилища або княжий (воєводський) град, замок на вершині гори. Окольний град оточував ядро і розташовувався поблизу вершини. Наступні оборонні лінії охоплювали щораз більше поселень-супутників, тобто щораз більші терени на схилах гори чи в прилеглих долинах. Переважно такі поселення творилися біля великої річки, але не безпосередньо на березі, а на мисі, утвореному притокою неподалік від місця впадіння — з оборонних міркувань. На периферії такого міста могли бути торгові пристані, укріплені форпости, гради-супутники, сакральні комплекси, також часто укріплені, наприклад, комплекси святилищ у Дуброві та Ілові за кілька кілометрів від основного міста на пагорбі в Стільську. Вірогідно, в таких містах було кілька торгових площ біля річкової пристані та в окольному (верхньому) місті, як це було в Стільську та Щирці.

Наприкінці X ст. більшість хорватських “мегаполісів” раптово припиняють своє існування. Припускають, що це пов’язано з походом київського князя Володимира Святославовича (Володимира Великого) на хорватів у 992 (993) році, про що згадано в літописі. Наприклад, у давньослов'янському городищі Пліснесько, яке в X ст. з укріпленнями верхнього та нижнього міст займало близько 450 га, в XI ст. залишився тільки дитинець з варязькою залогою. В XII ст., вже у складі Волинської землі, місто відродилося, але його площа складала тільки 4 га і воно використовувало тільки ядрову частину укріплень верхнього міста.

Давньоруські міста (XI — сер. XIV ст.) були значно менші за площею, ніж білохорватські, проте збільшилась їх кількість. За призначенням це могли бути князівські замки-укріплення, городи-сховища, і власне, міста з адміністративними, оборонними, ремісничими та торгівельними функціями. Міста складалися з граду (дитинець, княжий замок), окольного города (довкола дитинця), торгових або ремісничих посадів. Для торгівлі служили торговиці — площі переважно нерегулярної форми (трикутні, овальні і так звані довгі ринки — прямокутної форми або наближені до неї) в окольному городі чи торгово-ремісничому посаді. В давньоруський період Галицьке князівство (Руське королівство) використовувало особливості ланд-

Адаптація давньослов'янського м. Буськ до вимог маґдебурзького права, австрійська карта XIX ст.

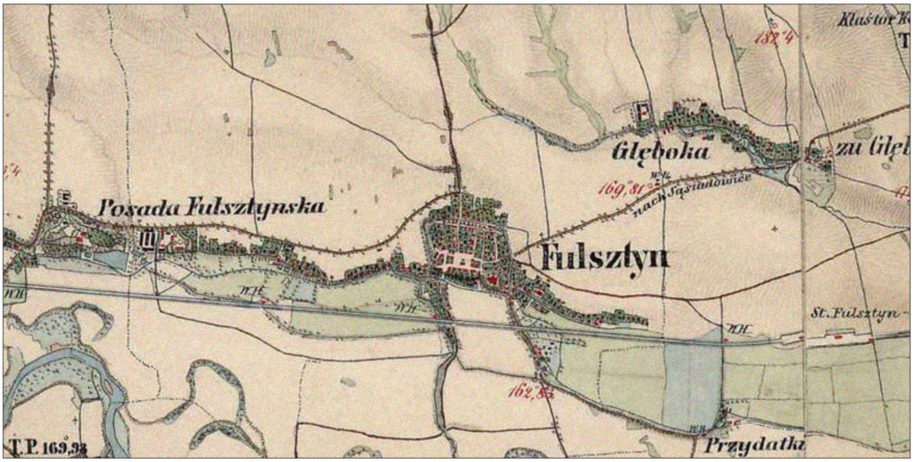
шафту для різних цілей. Замок-дитинець займав звично вершину гори, окольний город — прилеглі плато та схили, а посади містилися на нижніх частинах схилів. Торговиця та ремісничий посад могли бути як у підніжжі окольного города (Львів, Удеч-Жидачів, Старий Самбір, Теребовля, Щекотів), так і на протилежному березі річки, де був вільний простір на підніжжі старого міста (Щирець, Бібрка, Потелич, Верещиця). Великі міста оточувалися численними сільськими поселеннями-супутниками, ближчі з них пізніше інтегрувалися в міста. Багато давньоруських міст зазнали спустошень під час монгольської навали 1240–1242 років.

Для відродження міст після монгольського погрому король Данило та його нащадки запросили німецьких будівничих, ремісників та купців, надали їм дільниці для компактного проживання та дозволили їм керуватися для співжиття та самоврядування традиційним саксонським (маґдебурзьким) правом. З цією ж метою до міст були запрошені і вірмени, що славилися своїм ремісництвом, зокрема виготовленням зброї та ювелірним мистецтвом. Близько 1270 р., а може, й дещо раніше, син короля Данила Лев закладає в заболоченій долині річки Полтви, після випрямлення і каналізування її русла, нове місто за зразком німецьких міст з регулярним плануванням вулиць і кварталів. Посеред новоствореного міста Львова була закладена квадратна площа для торгівлі в тому ж місці, де є донині площа Ринок. Не виключено, що посеред ринкової площі

вже тоді здіймалась і ратуша — радний дім (Rathaus, де Rat — рада, haus — будинок), що був осередком міського самоврядування. Про заснування Львова князем Левом говорили перші хроністи, автори описів міста та історики протягом XVI–XVIII ст., серед яких Мартин Грюневег, Бартоломей Зиморович та Ян Альнпек, які посилались на витесаний латинський напис на камені, що був закладений над входом в Галицькій брамі — "Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс". Цей напис був на Галицькій брамі аж до її знесення в кінці XVIII ст. Про те, що місто було закладене не після 1349 року, свідчать також грецькі міри, які були застосовані геометрами при розбивці ділянок-парцель під блоковану забудову кварталів. Версія про заснування Львова польським королем Казимиром III з'явилася лише в XIX ст. й активно поширювалася польськими істориками, опираючись на стереотип, що Казимир III займався будівництвом кам'яних замків і міст. Самоврядні війтівства з судово-адміністративними інституціями на німецькому праві існували в 1287 р. не тільки у Львові, а й в інших містах Галицько-Волинського князівства, зокрема у Володимирі, Луцьку, а пізніше — в Галичі, Перемишлі, Ярославі та Сяноку.

У пізньосередньовічний (маґдебурзький) період після включення Галичини до коронної Польщі міста масово заселяються німецькими колоністами-переселенцями. Влада сподівалася, що вони сприятимуть підйому економіки та, на противагу православним русинам, сформують лояльну римо-католицьку верству в Галичині. Політичною метою колонізації на німецькому праві було намагання подолати монополію однієї етнічної групи, перетворивши Галицьку Русь на багатоетнічну спільноту. До того ж, як стверджував український історик Михайло Грушевський, саме на колоністів опирався король Казимир III та його наступник Людовік I Угорський під час боротьби з литовцями за спадщину Галицько-Волинського князівства. Міста по-новому отримали маґдебурзькі привілеї, і першим таким містом став Львів у 1356 р. Після цього право було надане Галичу (1367), Белзу (1377), Холму (1382), Перемишлю (1389), Теребовлі (1389).

З другої половини XIV — до кін. XVIII ст. польською адміністрацією, що керувалася маґдебурзьким правом, надаються більші привілеї католикам, які займались передовсім торгівлею та ремеслом, а набагато менші — некатоликам, тобто русинам, вірменам, юде-

Приклад системи забудови малого містечка Фельштин на маґдебурзькому праві з компактним середмістям та видовженим передмістям — на австрійській карті середини XIX ст.

ям, татарам[2]. Цей утиск некатоликів відобразився також у планувальній структурі міста, що помітно й сьогодні, позаяк ці громади і їх сакральні споруди займали периферійні дільниці щодо Ринків. Особливо це стосувалося євреїв, синагоги яких ніколи не мали центрального розташування і їм самим заборонялося купувати будинки на ринкових площах до входження Галичини в склад Австро-Угорщини (Габсбурзької монархії) в 1772 р.[3] Русини, оскільки були хрис-

2. Маґдебурзьке право, яке отримали головні міста Галичини, перетворило їх у порівняно автономні утворення щодо феодальних волостей. В містах діяли більш демократичні засади, якими керувалися його мешканці, що займалися передовсім торгівлею та ремеслом. Для міщан надання маґдебурзького права було способом здобуття певної автономії та правової основи для захисту від зазіхань феодалів, що вимагали від міст натуральних повинностей чи податків. Натомість для центральної влади, зокрема польського короля, надання маґдебурзького права було важливим чинником управління, бо за рахунок міщан можна було здійснювати певний тиск на феодалів. Маґдебурзьке право встановлювало виборність органів місцевого самоврядування та суду, регулювало діяльність купецьких об'єднань та ремісничих цехів, регулювало питання торгівлі, спадкування, визначало покарання за злочини.
3. Спершу були частково зняті обмеження щодо проживання євреїв на ринкових площах і головних вулицях. Зокрема у Львові, євреям дозволили селитися на Ринку лише в 1867 р. Однак в інших містах, де євреїв було більше ніж римо-католиків, вони були власниками майже всіх будинків довкола Ринків. Саме так сталося в міс-

Дерев'яна синагога в с. Яришів, 1928 р.

тиянами і до того ж греко-католиками, теоретично могли придбати будинок на Ринку, якщо б мали кошти або право спадку.

Значна кількість некатоликів мешкала поза межами середмістя, тобто в передмістях. В місцях, де компактно проживали русини, вірмени та євреї (так звані штетлі), існували свої внутрішні правові системи, проте їх взаємодія з адміністрацією відбувалася на основі загального маґдебурзького права. З часом всі міста керувалися маґдебурзьким правом, зокрема і нові міста. Сама житлова забудова довкола Ринків могла бути мурованою, дерев'яною чи мішаною. Часто застосовувалися і так звані "пруські мури", тобто стіни з дерев'яних стійок і балок, простір між якими заповнювався випаленою або сирцевою цеглою (фахверк). Про те, що в більшості галицьких міст ви-

ті Чорткові, що зафіксовано на плані 1827 р. Незважаючи на те, що у власності євреїв в цьому місті були майже всі будинки довкола Ринку і Домініканського костелу з монастирем, синагоги розміщалися на значній відстані від них.

користовувались такі пруські мури, говорить той факт, що тільки у Львові, Жовкві та Дрогобичі збереглась ренесансна забудова завдяки застосуванню випаленої цегли і каменю.

Існували чіткі правила щодо будівництва на парцелях, адже воно розпочиналося зі спорудження межового муру між окремими наділами товщиною до 1,5 м з каменю чи цегли висотою в два а навіть три-чотири поверхи, як це було у Львові, аби убезпечитися від поширення вогню. Натомість поміж межовими мурами могли бути стіни з фахверку чи дерева. Дахи над житловими будинками були ґонтові і саме це ставало причиною поширення пожеж у середньовічних містах. Планування середньовічних міст дещо відрізняється від пізніших ренесансних чи барокових тим, що вулиці, які провадили до ринкових площ, не відкривалися повністю на самі площі, до того ж вони могли мати дещо ламану або вигнуту конфігурацію в плані. Це свідомо робилося задля того, аби в разі прориву ворожих військ вулиці можна було перегородити барикадами й тримати їх оборону. Внаслідок такого планування повне видове розкриття на ринкову площу виникає тільки тоді, коли глядач вже перебуває або поблизу неї, або безпосередньо на ній. Натомість при плануванні ренесансних і барокових міст враховувалося візуальне сприйняття площ з їх домінантами, тому вулиці відкривалися на площу повним створом, до того ж в той час цінувалася симетрія. Сталося це тому, що нагальна потреба в обороні міст зменшилася, позаяк розбудовувалися довкола них укріплення. Зазвичай ренесансні та барокові площі закладалися більшими від середньовічних. Загалом характерною особливістю Галичини була і є наявність в центрі історичних середмість ринкових площ з частково збереженою історичною забудовою. Натомість в містах тієї частини Речі Посполитої, що перейшла у володіння Російської імперії, ця характерна особливість була втрачена.

Станом на кінець XVIII ст. міські та сільські населені пункти були двома різними правовими світами, з різним рівнем привілеїв для міщан, передміщан і селян, стилем життя та зайнятістю. Ці світи перетиналися лише в ярмаркові дні. Тоді як мешканці міст мали більші права і займалися ремеслом, мешканці сіл були зайняті сільським господарством, працювали на поміщика, відробляючи пан-

▼ Віадук 1896 р. у с. Плебанівка біля м. Теребовля (Тернопільська обл.).

Вид на Свірзький замок, закладений у XV ст. (Львівська обл.). Приклад поєднання оборонної функції та природного ландшафту, утилітарності та естетики.

щину (до 1848 р.). Лише в XIX ст. правові відмінності між цими двома світами почали поволі стиратись.

Перехід від домодерного до модерного суспільства в Галичині відбувається наприкінці XVIII ст., коли після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. вона потрапила під владу Австрійської імперії. Австрійські монархи (Марія-Тереза та Йосип II), захоплені ідеями освіченого абсолютизму, приносять у Галичину нові ідеали Просвітництва з вірою в раціональність та наукові принципи. Початком змін у політичних та економічних відносинах країн Європи стала французька революція в кінці XVIII ст. Після цього починає зростати сила нового класу — буржуазії. Наступне XIX століття називають століттям ідеологій — лібералізму, романтизму, націоналізму, капіталізму та поширення ідей соціалізму. Якщо до XIX ст. основним маркером ідентичності був соціальний статус та релігія, то в цьому столітті національність стає основним критерієм ідентичності, що проявляється через мову, фізичний вигляд та віросповідання. Це століття також називають довгим століттям, оскільки воно почалося з французької революції, а закінчилося з початком Першої світової війни розпадом

імперій (Австро-Угорської, Російської та Османської), а також утворенням нових національних держав. Зміна політичних і економічних відносин та переважаючі культурно-філософські погляди знаходять відображення в культурному ландшафті, зокрема в архітектурі і плануванні міст. Дещо меншою мірою вони проявились у сільській місцевості та у зміні взаємодії людини з природою, зокрема через індустріальну революцію.

Після поділу Польщі (Речі Посполитої) в 1772 р. між Австрійською імперією (Габсбурзькою монархією), Російською імперією та Королівством Пруссії — Галичина відійшла до імперії Габсбургів. У межах новосформованого Королівства Галичини і Володимирії (Ґаліції і Лодомерії) здійснюється низка реформ, зокрема змінені адміністративний поділ земель та система управління. Міст і містечок в Галичині налічувалося понад триста. В цих містах органи міського самоуправління та суди, які були створені за маґдебурзьким правом, продовжували діяти якийсь час, але згодом були обмежені їхні права та фактично ліквідовані, позаяк їх певна самоврядність не влаштовувала австрійську адміністрацію. Зокрема, у Львові маґдебурзьке право перестало діяти в 1786 р.[4] Австрійський уряд в 1783 р. провів класифікацію міст на класи, внаслідок чого до I-го класу віднесли Львів як столицю з резиденцією губернської влади, до II-го — королівські міста, що мали спеціальний імператорський привілей, а до III-го — муніципальні, до яких належали всі, що мали магістрати.[5] Частина містечок, що не мали магістратів, фактично зведені були до

4. На українських теренах, що відійшли до Московського царства після 1654 р., маґдебурзьке право було залишене лише в так званих привілейованих містах. Пізніше в Російській імперії застосування цього права було припинене після прийняття постанови про губернії в 1781 р. Офіційно скасував його цар Микола I своїм указом в 1831 р., окрім Києва, де його ліквідовано остаточно в 1835 р.

5. Між ратушами, що були осередками управління містами за часів маґдебурзького права, та австрійськими магістратами різниця полягала в тому, що в ратушах були ради, які обирались і здійснювали самоврядне управління, на відміну від призначених чиновників. Ратуші були навіть у містечках, які не мали маґдебурзького права. В тих містах, які мали маґдебурзьке право, ратуші ставали магістратами з розширеними управлінськими функціями, але ці поняття з часом спростились і звично ратушами називають будівлі з вежами, в яких засідала міська рада. Будівлі ратуш збереглись у Самборі (1688), Добромилі (XVII ст.) та Бучачі (1751), натомість в інших містах так звані ратуші, зокрема у Львові, Дрогобичі, Снятині, Бережанах, Коломиї, Болехові, Буську, Городку, є спорудами магістратів австрійського періоду.

Неоготичний костел у м. Кам'янка Бузька (колись Кам'янка Струмилова), Львівська обл., збудований на початку XX ст.

рангу сіл. Інколи були випадки, коли від міста юридично відокремлювали передмістя, понижуючи їх рангом до сіл, а міський статус залишався тільки для давнього середмістя з мізерною територією (наприклад Щирець, Городок).

За часів Австрійської монархії різко зменшується роль церкви та її вплив на суспільство, ліквідовано діяльність передовсім римо-католицьких костелів, а також багатьох монастирів, в яких були ліквідовані численні маєтності. Винятком серед них були лише ті, що займалися опікою над хворими і немічними людьми (мали шпиталі), а також ті, що мали в своєму складі навчальні заклади (школи). Внаслідок касаційних реформ Йосифа II у Львові було знесено 27 католицьких костелів і монастирів, 7 церков, 3 вірменські храми, більшість з яких стали функціонувати як урядові установи, казарми та тюрми. Деякі з римо-католицьких костелів були передані греко-католикам або протестантам.

До сер. XIX ст. міста розвивалися з частковим регулюванням австрійською адміністрацією, а з середини XIX ст. це регулювання посилилось. Зміни в культурному ландшафті міст і містечок Галичини

під впливом регулювань австрійської влади розпочалися ще наприкінці XVIII ст., зокрема після декрету 1783 р. Йосифа II, вихованого в дусі освіченого абсолютизму, яким наказувалося ліквідувати всі цвинтарі в містах біля храмів, що трактувались як осередки поширення заразних хворіб, а магістратам всіх австрійських провінцій впродовж короткого часу — виділити за містами спеціальні ділянки для нових цвинтарів. Реалізація цього декрету розпочалася через кілька років, зокрема у Львові — з 1786 р., коли були створені поза тодішнім містом чотири кладовища для чотирьох районів, зокрема Личаківське, що було розплановане в пейзажному стилі.

З метою покращення санітарії та гігієни міст були прийняті додаткові заходи в більших містах, зокрема у Львові. Хоча місто Львів мало ще середньовічну систему водогонів і каналів для відведення нечистот, що проходили під середмістям та поза фортифікаціями до міських ровів, про які згадують документи, починаючи з 1405 р., коли була запроваджена посада міського бурмістра (Magister canalium), а з 1548 р. введена ще додаткова посада міського асенізатора, — проте створювалась нова система каналізування. Зокрема, при переплануванні теренів зі знесенням фортифікацій довкола середмістя кардинально модернізовано систему водовідведення, а саме — перед засипанням міських ровів на їх дні були зведені каналізаційні колектори в 1783–1784 рр., що відводили стоки до Полтви, але далеко поза сельбищною територією Краківського чи Жовківського передмість. Водночас було впорядковано русло самої Полтви[6].

6. Каналізаційні колектори в середмісті були прокладені під старими вулицями протягом 1772–1826 рр. і мали вигляд підземних кам'яних споруд висотою в людський ріст, перекриті склепіннями шириною приблизно 0,6–1,8 м. Натомість більш потужні каналізаційні колектори, до яких зводилися дворові та окремі вуличні канали, мають вигляд кам'яних споруд, перекритих склепіннями з просвітом орієнтовно 5–6 м з проїздом для однокінки вздовж самого каналу, що влаштовувався задля нагляду за цією грандіозною системою, яка насправді функціонує донині, хоча каналізаційні системи кардинально змінювалися через кожних 20–30 років. Саме такий вигляд має потужний колектор уздовж вулиці Підвальної, над яким прокладені трамвайні колії і рухається різноманітний транспорт. Поширений стереотип, що річка Полтва до середини XIX ст. в межах міста була геть забрудненою від нечистот з каналізаційних колекторів — насправді вони були прокладені паралельно до самої Полтви, про що свідчать проєктні креслення і виявлені фрагменти уздовж нинішнього проспекту Свободи, поблизу монастиря Єзуїтів і Крамарської вежі, — тоді як Полтва тече серединою проспекту Свободи, попід головною пішохідною алеєю посередині. Річку було перекрито впродовж 1883–1910 рр., зокрема, на ділянці ни-

Місто Прудентопіль з греко-католицькою церквою — центр української громади у Бразилії з галицькими культурними ландшафтами (Lehr John C. and Cipko Serge, 2015. Museu do Milênio).

Розбирання оборонних споруд, а також частково замків, розпочалось у більшості міст Галичини ще в кінці XVIII ст. і тривало орієнтовно до середини XIX ст., тільки частина з них вціліла. Міські фортифікації чудом вціліли орієнтовно на 60% тільки в Жовкві, натомість у Львові — лише окремі фрагменти, такі як міський і королівський арсенали чи Порохова вежа. На частині розібраних міських фортифікацій австрійською владою були влаштовані прогулянкові променади, зокрема, у Львові такими були Губернаторські вали (нинішня вул. Винниченка) та Гетьманські чи Нижні вали (нинішній пр. Свободи). Частина з них відома як корзо, наприклад, в Станіславові (Івано-Франківську). Однак будувалися і нові фортифікації австрійською адміністрацією передовсім на прикордонних теренах, зокрема вздовж кордону з Російською імперією, як наприклад, у Бродах та в Перемишлі, а також і внутрішні, прикладом чого служить Цитадель у Львові.

нішнього пр. Шевченка в 1886 р., а на пр. Свободи — в 1896 р., позаяк річка вже була не такою повноводною та якість її води впала внаслідок замулення джерел, збільшення забудованої території, зростання кількості населення та його щільності.

До середини XIX ст. в умовах австрійської адміністративної системи сформувалася чітка структура кадастральних громад, які мали визначені межі та були низовими адміністративними одиницями. Задля визначення їх точних меж, обліку всіх власників конкретних ділянок, забудови, розмірів окремих наділів орних земель, лук, лісів, тощо в середині XIX ст. провадилась детальна зйомка місцевостей геометрами та занотовувалась інформація в журнали обліку. Така робота методично проводилась, починаючи з 1840 р. приблизно до 1863 р. Зокрема, по Львову такі обміри були проведені в 1848–1849 рр. Згодом подібні обміри робились у 1870–1880 рр., але досить часто на основі проведених обмірів в сер. XIX ст. Ці кадастрові плани міст і сіл із супроводжуючими журналами зберігаються передовсім в Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУЛ), а також в Тернопільському державному обласному архіві. Ці кадастрові плани є надзвичайно цінним джерелом дослідження історії просторового планування міст і сіл, та, на жаль, не всі збереглися до наших днів.

Австрійською адміністрацією закладалися також громадські парки, впорядковувалися їхні терени, прокладались алеї, у відмінному стані підтримувалися газони, квітники та інше озеленення. В межах міст планомірно провадилося замощення доріг бруківкою, річковим каменем, а також шутером. Прокладалися також нові дороги для кращого зв'язку між містами.

В середині XIX ст. починає функціонувати газовий завод і газове освітлення вулиць, що прийшло на зміну олійним ліхтарям. В більших містах з'являється громадський транспорт, а саме кінний трамвай. Власне у Львові була прокладена перша на території України трамвайна лінія, адже перша пробна поїздка кінного трамваю відбулася ще в 1879 р. А до міжнародної виставки, що проходила у Львові в Стрийському парку в 1894 р., був прокладений електричний трамвай, що став другим після Києва, де його введено в дію в 1892 р.

Покращення санітарії та гігієни, а також індустріальна революція призвели до збільшення населення та розвитку урбанізації внаслідок внутрішньої міграції людей до міст.

Через більш лояльну та демократичну політику Австрійської імперії щодо різних національностей українська громада, починаючи з кінця XIX ст., поступово "відвойовувала" простір міст організацією і будівництвом Народних домів, "Просвіт", читалень і господар-

ських кооперативів та інших організацій. Проте їхня чисельність у містах, порівнюючи з польською та єврейською громадами, залишалась найменшою аж до трагічних подій Другої світової війни, коли переважна більшість євреїв була знищена нацистами, а поляки виселені в рамках польсько-радянського договору.

У сільській місцевості панщина в Австрійській імперії була юридично скасована у 1848 році, але фактично сільське населення ще десятиліттями відробляло право на свою землю, працюючи на поміщика. Значне збільшення сільського населення та брак землі наприкінці XIX ст. — поч. XX ст. спричинило першу хвилю еміграції галичан різних національностей до країн Нового світу (США, Канада, Аргентина, Парагвай та інші). У 1920-х роках поширення набули "парцеляції" — квазіланові утворення на колишніх "панських" землях, які продавались (як правило не місцевим, а приїжджим полякам з центральної та північної Польщі, так званим мазурам, представникам адміністрації та силових структур, так званим "осаднікам"). Згодом здійснювалась комасація земель — заміна розкиданих земельних ділянок на один суцільний земельний масив адекватної площі з врахуванням родючості ґрунтів. У сільській місцевості Галичини, де індустріалізація відбулася пізніше і проходила повільнішими темпами, до Другої світової війни існували млини з використанням сили води та вітряки, а мешканці та мешканки сіл займались натуральним сільським господарством з частковим продажем вирощених продуктів у містах. Відмінність між сільським і міським населенням, бідним і заможним, була ще довго помітною, особливо по одязі. Зокрема, сільське населення носило одяг власного виробництва, вирощуючи льон та коноплі чи використовуючи шерсть з вівчарства в горах для потреб власного виробництва одягу, на відміну від фабричного, модерного, поширеного серед більш заможного населення міст.

Починаючи з 1870-х років, коли з'явилась оцинкована бляха, австрійська адміністрація почала змушувати власників будинків замінювати ґонтові покрівлі на бляшані, керуючись протипожежними міркуваннями. Але ще до закінчення Першої світової війни в селах більшість хат була покрита житньою соломою, очеретом і ґонтом. Навіть в 1945–1946 рр. тільки незначна кількість хат була покрита оцинкованою бляхою або черепицею, особливо в сільських місцевостях. Ілюстрацією цього факту може служити історія життя Пе-

Площа Ринок у м. Жовка (Львівська обл.).

тра Берези, що був лісничим в с. Середпільці біля м. Радехів, родина якого порівняно спокійно пережила події Другої світової війни. Він молов борошно на кавомолці, бо німці забороняли молоти на жорнах (а везти збіжжя до млинів задля збору натурального податку) та гриби та ягоди в лісі, адже лісник мусив за ним щодня наглядати. Але цей чоловік був запроторений до львівської тюрми радянською владою і невдовзі помер, бо трактувався як багатій, позаяк в тому селі єдина хата, що була крита бляхою, була саме його.

Кам'яниця зниклої ринкової площі у с. Скелівка, колись містечко Фельштин, (Львівська обл.).

Будинок заможного власника, де виготовляли пиво — на колишньому ринку-торговиці в с. Сможе, колись містечко (Львівська обл.).

Діюча цегельня кін. XIX ст. в с. Воютичі біля м. Самбір (Львівська обл.).

Ратуша у м. Бучач (Тернопільська обл.) збудована у 1750-х р. в стилі рококо.

Закинутий млин кін. XIX ст. у с. Свірж (Львівська обл.).

Впливи та зміни традиційної сакральної архітектури як домінанти в культурному ландшафті

У співавторстві з Аллою Мартинюк-Медвецькою

На будівництво перших християнських храмів в Галичині мала вплив Велика Моравія та апостольська діяльність архієп. Мефодія. Хоча відомі лише скупі письмові свідчення з того часу про поширення християнства на землях Західної України до походу київського князя Володимира на хорватів у 993 р., проте самі факти існування невеликих за розмірами церков-ротонд в Галичі та в інших місцях свідчать про поширення характерних типів моравських храмів[7].

Перші храми, які зводились як з каменю, так і з дерева, інколи могли виконувати й оборонну функцію, що особливо характерно для Поділля, через яке проходив Чорний (Кучманський) шлях. Зокрема в с. Крилос, що входив до давнього Галича, виявлено фундаменти кількох кам'яних церков, а також двох дерев'яних церков з XII і XIII ст. Залишки двох дерев'яних церков приблизно з того ж часу знайдено також у Звенигороді Львівської області. Найбільше розмаїття форм і типів храмів було в Галичі — давній столиці Галицького князівства. Характерною рисою храмобудівництва по всій Галичині було використання романської техніки будівництва з тесаних блоків вапнякового каменю, що прикрашались різьбою[8]. Натомість у спорудженні церков Києва та навколишніх князівств, включно

7. Невеликі за розмірами церкви-ротонди в Моравії трактуються як наслідування Солунського храму Св. Георгія. На землях Галичини та територій, що свого часу входили до її складу, більшість таких церков зараз існують як археологічні об'єкти, серед них кілька в Галичі та поблизу нього, дві — у Звенигороді, дві — в Перемишлі, в с. Михайлівці на Закарпатті (нині — східній Словаччині), а вціліли — церква Св. Василія у Володимирі-Волинському, як і апсиди в перебудованих пізніше храмах — в с. Черниховці біля Збаража та в с. Горяни біля Ужгорода.
8. До білокам'яних храмів Галича є подібними церкви того ж періоду у Володимиро-Суздальській землі. Дослідники архітектури припускають, що вони були зведені галицькими каменярами, а не київськими, бо саме з галицькими храмами їх єднає однакова техніка будівництва та наявність романських деталей.

Храм в с. Шевченкове біля м. Галич (Івано-Франківська обл.) з 1194 р. з відновленим завершенням в ході реставраційних робіт 1978–1998 рр.

з Волинню, поширеною була техніка мурування із застосуванням цегли-плінфи. Спільною рисою храмобудівництва на теренах давньої Русі, включно з Галицько-Волинським князівством, починаючи з XII ст., було наслідування візантійських традицій, передовсім в об'ємно-просторовій композиції та планувальній структурі.

Найбільш поширеним типом в той час для зведення головних церков став хрестовокупольний чотиристовпний храм з трьома виступами-апсидами,що набув значного поширення у Візантії. Храми цього типу мали прямокутну форму в плані, з чотирма стовпами всередині, які підтримували склепіння і купол, що здіймався над дахом хрестовидної форми. Саме так збудований найдавніший збережений храм Галичини у с. Шевченкове біля Галича (село входило до княжого Галича, після XIV ст. дістало назву від церкви, перетвореної в костел Св. Станіслава — Святий Станіслав). У храмі Св. Пантелеймона досить добре збереглися західний і південний перспективні портали, що притаманні романському стилю, а також,

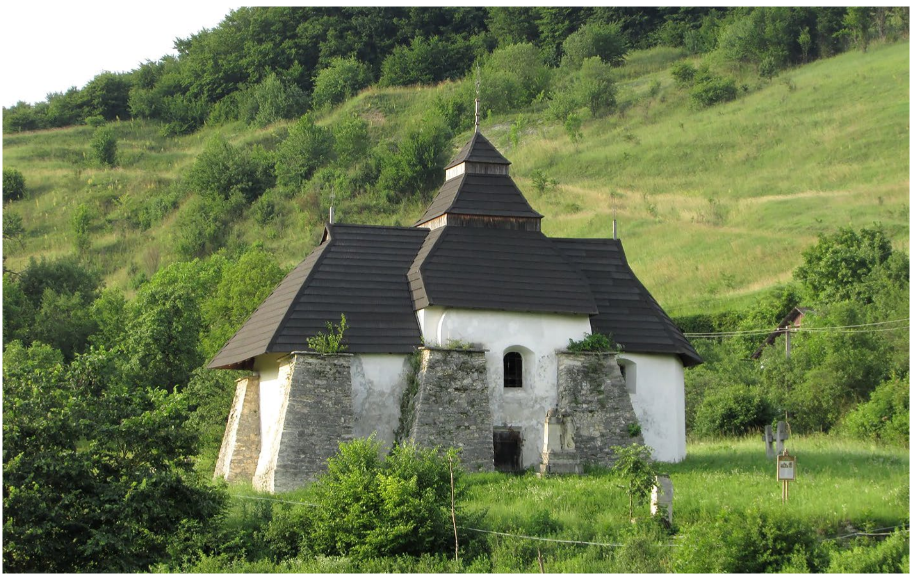
Дерев'яна тридільна церква з наметовими дахами, збудована у 1791 р., с. Смільник (Підкарпатське воєводство, Польща).

інші елементи, такі як лопатки з капітелями на апсидах. Подібним до нього, але значно більшим за розмірами, що майже дорівнювали параметрам Софіївського собору в Києві, був Успенський собор в Крилосі, який належав до давнього Галича, про що свідчать археологічні дослідження. В столицях удільних князівств зазвичай зводилися більші за розмірами та багатші за декором храми, що переважно будувалися коштом князя. Натомість в інших поселеннях найчастіше зводились однонавні невеликі храми з однією апсидою, що було пов'язано з обмеженими фінансовими можливостями релігійних громад та їх нечисленністю. Навіть у Львові найдавніші церкви — Св. Миколая, Св. Онуфрія і Св. Юра первісно в XIII ст. були однонавними з однією апсидою.

З плином часу та зростанням чисельності релігійних громад в сакральних спорудах ускладнювалися форми та планування, де шляхом прибудови до однодільних або дводільних церков зводились додаткові об'єми у вхідній частині, і таким чином збільшувалась їх загальна площа, а самі храми ставали тридільними. Оскільки за релігійними звичаями на вході стояли переважно жінки, то цей вхідний притвір звуть по-народному бабинцем. Спершу ці три об'єми завершувалися простими наметовими пірамідальними, найчастіше

ґонтовими, дахами (на найбагатших могла бути полив'яна кераміка або свинцеві пластини), що були найпростішими в конструюванні. Орієнтовно в XVI ст. деякі з них вже мали завершення у вигляді куполів чи бань, спершу над навою, а згодом такі бані могли увінчувати теж вівтар і бабинець. Багато з найдавніших церков, особливо дерев'яних, мають збережені додаткові входи з південної сторони, що свідчить про давні звичаї будівництва. Тридільні муровані чи дерев'яні з трьома верхами церкви стали найбільш поширеним типом церков Галичини до XVI ст., а також на інших теренах України. Такий тип тридільної, триверхої церкви вважається самобутнім і традиційним для Галичини та України.

Найстарішою дерев'яною церквою в Галичині є храм Зішестя Святого Духа в м. Рогатин (об'єкт Світової спадщини Юнеско), на стіні якої збережена дата 1598 р. Але проведений німецькою лабораторією, за ініціативи дослідника Андрія Кутного, дендрохронологічний аналіз показав, що її деревина зрубана в 1494–1498 рр., отже, що її поставлено приблизно в 1500 р. Церква була одразу тризрубною та одноверхою, з домінуванням центрального зрубу, що увінчувався двоярусним наметовим дахом. Після прибудови до бабинця із

Мурована церква з ґонтовими наметовими дахами — приклад найдавніших форм сакральних споруд в с. Чесники біля м. Рогатин (Івано-Франківська обл.), збудована XIV–XV, XIX ст. Пам'ятка архітектури національного значення.

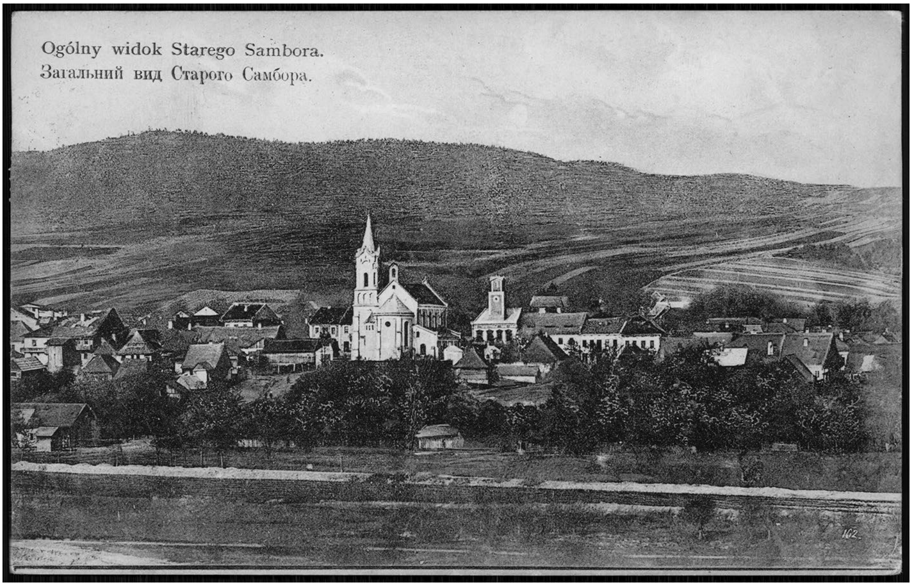
західного боку дзвіниці, вона стала двоверхою. Ця церква має також збережений південний вхід.

Дерев'яні церкви найбільше відображають регіональні особливості в культурному ландшафті, оскільки зводилися місцевими майстрами, що поступово набували більшої майстерності і на них більше позначався вплив природних умов, бо використовувалися місцеві породи деревини[9]. В сакральній дерев'яній архітектурі прийнято виділяти за групою характерних ознак галицький (опільський), подільський, бойківський, гуцульський та волинський типи церков (про які детальніше говориться в розділі "Різноманітність взаємодії людей з природою в культурних ландшафтах Галичини"), а за межами історичного регіону Галичини — лемківський, буковинський, мармароський (по-іншому — церкви Верхнього Потисся[10]), придніпровський. Цей поділ є дещо умовним, оскільки подекуди в межах певних етнографічних регіонів зводилися церкви іншого типу, бо запрошувалося майстрів "ззовні", а також церкву могли розібрати та перевезти на інше місце.

Можна простежити загальну тенденцію збільшення розмірів дерев'яних церков з часом та ускладнення їх форм — порівняно прості чотирисхилі пірамідальні дахи переходили на верхніх ярусах у восьмигранні або ж увінчувались банями, також зростала кількість бань, що встановлювалися не тільки над навою, а й над вівтарем та бабинцем, пірамідальні дахи отримували ступінчасту форму з двома, трьома або й чотирма заломами-ярусами, додавались об'єми ризниць та захристій, а також притворів чи галерей на вході. Дерев'яні сакральні споруди є найкращим вираженням досягнень місцевих будівельних традицій та умінь, проте й вони, подібно до мурованих, змінювалися в залежності від архітектурних стилів, які були панівними у певний період. Так, під впливом ренесансу та бароко наметові дахи в XVII–XVIII ст. часто отримували грушевидні

---

9. У Галичині також будувалися і дерев'яні польські костели та синагоги, але набагато рідше — більшість з них були мурованими. Збереглось одинадцять дерев'яних костелів у Галичині, переважно з поч. XX ст., і жодної дерев'яної синагоги.
10. В стилі мармароської готики на Закарпатті зведені два найстаріші збережені дерев'яні храми України, а саме — в с. Середнє Водяне (давня Апша) з 1428 р. та в с. Колодне з 1470 р., в яких з того часу походять нижні вінці зрубів. Верхні ж частини цих храмів перебудовані пізніше, внаслідок чого вони отримали подібні силуети, з високими вежами на вході, що здіймаються над двосхилими дахами.

Панорама м. Старий Самбір (тепер Львівська обл.) з виразним домінуванням в ландшафті костелу, що стоїть біля площі Ринок, тоді як церква міститься на периферії (поза світлиною).

чи шоломовидні бані, натомість класицизм вносив певне спрощення форм, особливо дахів, але стали з'являтись аркові вікна, інколи спарені. Під впливом історизму та романтизму додавалися нові деталі, такі як галереї, або ж декоративна різьба на стовпцях, дверях та порталах, кронштейнах. Модерн та функціоналізм внесли нові форми, такі як круглі віконця, та певну простоту чи аскетизм форм.

Домінантами в культурному ландшафті є також дзвіниці, що стають частиною звукового ландшафту в доповнення до візуального. Вони створювалися передовсім для скликання вірних на богослужіння, а також сповіщень, особливо про померлих чи про можливий напад озброєних загонів. Інколи дзвони були на другому чи третьому ярусі церков над бабинцем, як це донині є в деяких бойківських церквах Турківщини. Дзвіниці часом є невисокі, але зазвичай, з метою оборони та спостереження за наближенням ворогів і кращого поширення звуку, особливо в гірській місцевості, вони зводилися високими та багатоярусними. На верхньому ярусі переважно були відкриті галереї або круглі отвори-голосники, що робилися задля кращого поширення звуку. Як і церкви, вони також зазнавали зовнішніх архітектурних впливів і могли увінчуватися банями.

Церква в с. Головське біля м. Турка (Львівська обл.) як приклад безверхої (безбанної) церкви.

Наприкінці XIX і в першій половині XX ст. з'являються ***авторські дерев'яні та муровані церкви*** за проєктами архітекторів, а саме ***Івана Левинського, Василя і Євгена Нагірних*** (батька і сина), ***Льва Левинського.*** Шукаючи нові національні форми церков на основі традиційних в рамках панівного стилю історизму, вони доповнювали їх візантійськими і романськими елементами. Такі "новоукраїнські" церкви з початку XX ст. часто мають хрестовидну (хрещату) форму у плануванні на кшталт гуцульських.

Фактично кожна четверта церква, що зводилася на теренах Галичини впродовж 1882–1918 рр., була розроблена Василем Нагірним, а в цілому він спорудив більше як 200 мурованих і кілька дерев'яних церков. За основу для створення нового типу церкви він взяв традиційний хрещатий варіант планування, увінчуючи їх однією, трьома або п'ятьма банями. Для декорування він поєднав візантійський стиль з класицизмом, а також використав мотиви народного мистецтва. Враховуючи скромні фінансові можливості українських громад, Василь Нагірний пропонував прості й компактні форми, що не потребували великих коштів та затрат матеріалів, але які стали впізнаваними домінантами посеред багатьох населених пунктів. Хоча всі вони мають певну різницю у деталях, проте розроблені ним

церкви, незважаючи на кількість бань, різний декор, пропорції та форми, є подібними — чи то церква у Бібрці, в Долині чи в Тухлі.

Розміри та архітектурний стиль сакральних споруд часто були зумовлені не тільки намаганням підкреслити важливість релігії в житті громади, але й служили маніфестацією заможності та впливовості, часто в конкуренції з іншою релігійною групою, що особливо проявлялось у містах, які були багатокультурними. Особливістю Галичини є те, що в містах та містечках більшість переважно становили поляки та євреї, а українці та вірмени були в меншості. Владні відносини, а саме — домінування римо-католиків через магдебурзьке адміністрування, позначилось у просторовому розміщенні сакральних споруд щодо ринкових площ, а також у висоті храмів та дзвіниць. Римо-католицькі костели за часів коронної Польщі займали панівні центральні позиції поблизу Ринків. Це вплинуло й на просторове планування міст і містечок з чіткою регламентацією розселення різних груп, де русини, вірмени та євреї селилися на периферійних місцях поза центром, що особливо стосувалось євреїв.

Внаслідок багатокультурності міста і містечка Галичини мають по кілька домінант поблизу ринкових площ, на відміну від міст Польщі, Чехії, Словаччини, Німеччини[11]. Лише в кількох містах і містечках українські общини, внаслідок численності та постійного виборювання своїх прав, мали збудовані церкви поблизу Ринків. Так було в Рогатині, де на одній стороні ринкової площі міститься мурована церква Різдва Богородиці XIV ст., що має готичні елементи, а на протилежній — римо-католицький костел. Поблизу давнього Ринку містився Василіанський монастир з церквою Св. Юра в Кристинополі (нині Червоноград), що збудований на цьому місці за ініціативи Франциска Салезія Потоцького, яку він прийняв та узгодив місце храму разом з будівничим у 1763 р. (остаточно збудовано в 1792 р.).

Сакральні споруди як домінуючі елементи культурного ландшафту зі значним символізмом зазнавали адміністративного регулювання, особливо з кінця XVIII ст. Окрім примусу покриття вогнетрив-

11. У містах Польщі, Чехії та Словаччини переважно мешкали німці, а євреям відводились окремі дільниці, далеко поза центром. Така багатокультурність, як в Галичині, була характерною хіба для Балкан та Іспанії, де мусульмани зводили мечеті з мінаретами.

Церква в м. Дрогобич (Львівська обл.) як приклад впливу ренесансу та бароко на зміну форми завершень, що додані в 1678 р. (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО).

кими матеріалами (починаючи з 1870 р.), були й ідеологічні міркування. Зокрема, це знайшло відображення в уніфікації чи типізації сакральних споруд в Австро-Угорській імперії шляхом будівництва церков на кшталт простих за формою однонавних костелів, що отримали назву терезіанських. В церквах на Буковині, що була під Османською імперією, зводилися і дерев'яні церкви так званого хатнього типу, в яких бані влаштовувалися лише всередині під двосхилими дахами. Натомість на території Російської імперії церковним Синодом з кінця XVIII ст. нав'язувалися форми п'ятикупольних храмів з верхами на плані андріївського хреста в стилі російського класицизму, а в другій половині XIX ст. — давнішої московської цегляної архітектури із завершенням кокошниками та цибулястими баньками. Для російської традиції є характерне також пофарбування синім кольором як бань, так і стін, а також позолота бань. Саме такі храми будувалися не тільки в Києві чи Севастополі, а й на Поділлі та Волині для створення символічного ефекту єдиного культурного "московського" простору. Натомість традиційно українські

Дерев'яна авторська тридільна, одноверха церква у с. Station Станіславчик біля м. Броди (Львівська обл.).

церкви є тридільними (трибанними, однобанними, двобанними) або п'ятидільними з хрестовидним (хрещатим) плануванням на основі грецького хреста, тобто з раменами однакової довжини.

Архітектура церков є символічним ідентифікатором релігійної та культурної приналежності, особливо завдяки домінуванню в ландшафті. Після розпаду Радянського Союзу, зі зникненням заборон на сакральне будівництво, нові церкви, часто навіть греко-католицькі, у пошуках "традиції" та демонстрування заможності будуються із застосуванням архітектурних форм, що символічно маркують культурний ландшафт як частину "московського" — замість єднання з візантійськими витоками, традиційної української, з місцевими архітектурними особливостями. Позолота, сині кольори та п'ятибанні верхи на плані андріївського хреста нових церков або реконструйованих старих, включно з дерев'яними та колишніми католицькими костелами, є домінуючою частиною теперішнього культурного ландшафту, який став частково чужим та ландшафтом не завжди відповідальних рішень.

5. Традиційні культурні ландшафти в наш час: приватизація, слабкі регулювання та криза ідентичності

Традиційні культурні ландшафти, що найбільше гармонізують з природним середовищем та служать основою етики взаємодії людини з природою, часто приховані під новішими нашаруваннями. Це відбувається у місцевостях, що зазнали значних змін через зростання забудови без врахування природного середовища і культурних ландшафтів, внаслідок урбанізації та індустріалізації. Вплив природи і роль сільського господарства в них є незначними, тому традиційні просторове планування, систему забудови, архітектурні стилі важко побачити серед домінуючих нових елементів. Тут є потреба звернутися до історичних і кадастрових карт, старих фотографій, а також розмов з мешканцями та мешканками, старожилами.

В інших місцевостях, де вплив природи досі сильний, а зростання забудови було незначним у XX ст., наприклад, у гірських і болотистих місцевостях, традиційні культурні ландшафти досить легко простежуються в просторовому плануванні, архітектурі та сільському господарстві. Проте через нерегульований туризм та хаотичне будівництво без врахування місцевих природних та культурних особливостей відбувається їх інтенсивна зміна та поступове зникнення. Причиною цього є і незнання місцевих традиційних культурних ландшафтів та їх цінностей мешканцями та мешканками, а також фахівцями та фахівчинями у сфері архітектури та просторового планування міст і сіл навіть при наявності чітко виражених культурних ландшафтів. Визначальними факторами в збереженні культурних ландшафтів є стан експертизи у сфері архітектури й просторового планування, міського дизайну (“благоустрою”), охорони природи та історичних пам’яток, а також різні владні відносини між сторонами, що приймають рішення.

▲ Фрагмент вулиці зі сміттєвими баками.

Садибні будинки 1960-х (вгорі).

Традиційний будинок середини минулого століття, “затиснутий” поміж новими будинками їх розмірами, формами та кольорами (внизу).

Спадок Радянського Союзу. Традиційні культурні ландшафти у XX ст. найбільше змінились із включенням Галичини до складу УРСР. Проте цьому передували найбільші трагедії XX ст. — знищення та переселення людей за етнічною та соціальною ознаками під час подій Другої світової війни та після неї, що залишили матеріальний і символічний слід у ландшафтах і в подальших їх змінах. Зокрема, йде мова про поляків, українців, євреїв, німців та інші культурні групи, що були основними творцями культурних ландшафтів, і без них вони були залишені на нові регулювання та потреби радянської адміністрації. Найбільш символічно це проявилося у зміні функціонального призначення споруд, наприклад, використання храмів, особливо костелів та синагог, для господарських потреб, таких як склади міндобрив, зерна, побутової техніки, меблів або як спортзали, кінозали, танцювальні зали, а колишніх палаців і садиб — як соціальні заклади, інтернати, санаторії чи лікарні, туберкульозні диспансери. Проте головна зміна стосувалася власності, зокрема,

Експериментально-показове радянське село Вузлове біля м. Радехів (Львівська обл.), спроєктоване львівськими архітекторами у 1970-х з імітацією ратуші.

Практичний посібник садибного будівництва 1950-х років, тираж 15 тис. примірників на весь Радянський Союз.

була ліквідована приватна власність. Ланова система землекористування була замінена великомасштабним сільським господарством з негативними для довкілля великоконтурним рільництвом, використанням міндобрив, гербіцидів, отруйних хімікатів та значною меліорацією — осушенням заболочених територій або зрошенням, що було також глобальним трендом. Відбулась також інтенсифікація використання місцевих природних ресурсів.

Просторове планування сіл було підпорядковане колективній формі ведення сільського господарства з відсутністю підтримки так званих неперспективних сіл. Будівництво велось без участі архітекторів, яких було зовсім небагато в райцентрах, і вони займались звично так званою прив'язкою типових проєктів, наприклад, шкіл, будинків адмінустанов, магазинів, поліклінік.[1]

1. В більшості міст-райцентрів ще й донині на посадах головного архітектора району є, в кращому випадку, будівельники або геодезисти. Звично вони розплановують наділи для нового садибного будівництва, виконують функціональне зонування цих ділянок та дають дозвіл на спорудження будинків.

У 1950-х рр. видавались добре опрацьовані практичні рекомендації щодо індивідуального садибного будівництва з врахуванням регіональних природних умов, особливо кліматичних, але наклад таких видань був малим і недоступним навіть для більшості архітекторів та архітекторок, студентів і студенток, що здобували відповідний фах. Таким чином мешканці та мешканки сіл не мали доступу до спеціалізованої літератури з галузі архітектури.

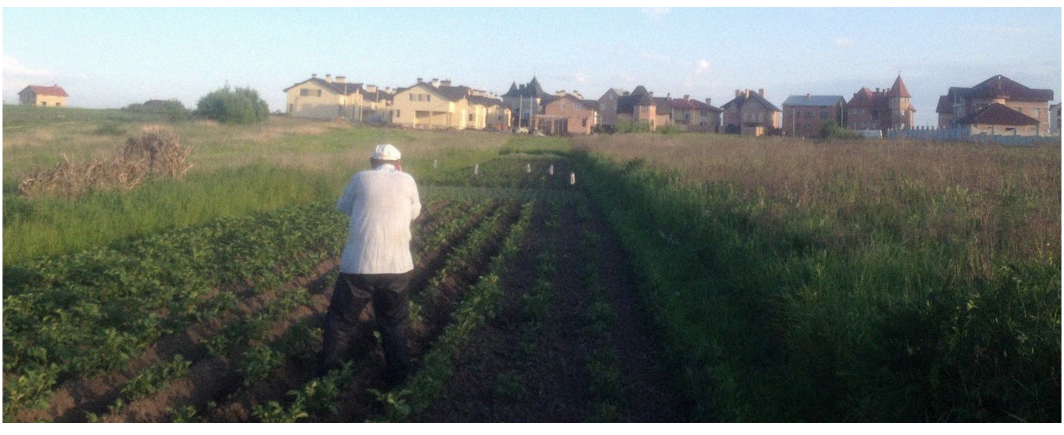
Архітектурні форми не були ніколи предметом регулювання, ні за Австрії, ні за Польщі, ні в СРСР, а лише — функціональне зонування ділянок, зокрема, відстані від сусідської забудови і такі інженерні питання, як глибина фундаменту чи товщина стін. Теоретично власники могли звести навіть двоповерхову садибу, однак на практиці не завжди вистачало фінансів чи будматеріалів, зокрема для влаштування надійного перекриття між першим і другим поверхами. Проте в радянський час робився наголос на типізації забудови, і мало хто мав відвагу протистояти системі й зводити житловий будинок з якимись нетиповими формами. Внаслідок цього, з 1960-х до кінця 1980-х років, поширилися однотипні садибні чотирикімнатні будинки з мансардами над центральною частиною, без балконів, веранд чи галерей у тих місцевостях, де існувала своя місцева традиція будівництва. Проте фасади садиб сільської місцевості все ж декорувалися різними способами.

Після розпаду соціалістичної системи на зміни традиційних культурних ландшафтів, на їх просторове планування, архітектуру та ведення сільського господарства вплинули кілька важливих умов та явищ, більшість з яких актуальні й сьогодні — економічна криза 1990-х, зміна земельної політики — роздача й приватизація землі та запровадження ринку землі для житлового будівництва та ведення особистого селянського господарства (до 2 га) у 2000-х роках[2].

Просторове планування, землекористування та благоустрій після 1991 р. Роздача та приватизація землі для житлового будівництва (до 25 ар, "соток") сприяли інтенсивному будівництву садибних будинків

2. Роздача ділянок для житлового будівництва та ведення сільського господарства почалась ще в кінці 1980-х, особливо для мешканців і мешканок міст через продовольчу та житлову кризу. Інколи дачні ділянки надавали в екологічно цінних місцях — збережених зелених зонах, долинах малих рік, біля міст.

і споруд сервісу заможнішим класом, а також заробітчанами й заробітчанками. Окрім цього, з'явилась можливість зміни функціонального призначення використання землі з сільськогосподарського (до 2 га) на потреби будівництва. Через запровадження ринку землі в 2000-х роках та її комодифікацію (трактування як товару і джерела швидкої грошової наживи) відбулась її хаотична роздача та приватизація. У 1990-х і на початку 2000-х років ця роздача часто передувала створенню просторового планування населеного пункту. Держгеокадастр та сільська рада були основними учасниками цього процесу. Внаслідок цього населені пункти, особливо біля великих міст, у багатьох випадках стають некомфортними для життя з переважанням монофункціональних кварталів та потребою використання приватного транспорту і перетворюються в "спальні" райони з негативними наслідками для природного середовища, а також для здоров'я. Водночас генеральні плани і нормативні документи не виконують своїх функцій через існування багатьох способів їх обходу, найпоширеніший з них — внесення змін до ДПТ (детальних планів території). Через комодифікацію землі також зменшується кількість комунальної землі для майбутніх потреб розвитку громад. "Товарний" підхід до розуміння землі в просторовому плануванні та спекулятивна її роздача призвели до "високоприбуткового" зонування в нових генеральних планах з пріоритетом для житлової і комерційної забудови, зменшення зелених територій, громадських просторів

Співіснування двох способів життя в приміських селах — напівнатуральне господарство та агресивна, щодо культурного ландшафту, садибна забудова нового заможного класу, 2016 р.

Відродження "феодального" менталітету в XXI ст.?

чи доступу до водойм. Внаслідок чого ділянки для будівництва можуть бути там, де є цінні родючі землі, або в місцях, де потрібно вирубувати дерева. Розподілялись ділянки також в заплавах і на вододілах, тобто там, де ніколи не здійснювалось будівництво, що завдає шкоди довкіллю та культурному ландшафту, збільшує енерговитрати на обігрів, а заплави є небезпечними через затоплення.

Відсутність наповнення місцевого бюджету[3] або ж його неефективне чи несанкціоноване використання, порівняно низький рівень

3. Через значну централізацію та ієрархію влади, слабкість місцевих повноважень і самоврядування зберігалась в Україні ще з радянських часів і тривала до 2014 р. Наповнення місцевого бюджету було незначним, а використання коштів непрозорим і неефективним. Причиною цього був адміністративно-територіальний поділ та чотирирівнева ієрархія: столиця-область-район-село. Надходження коштів до сільрад відбувалось лише після того, як Київ виділив їх області, область — району, і тоді те, що залишилось, район — сільраді. Після децентралізації влади 2014 р. відбулась і фіскальна децентралізація — новоутворені ОТГ мають прямий доступ до державного казначейства, який досі мали тільки міста обласного значення.

Замок-палац у смт. Поморяни (Львівська обл.), XVI ст.

підготовки більшості спеціалістів-містобудівельників для формування нових підходів у плануванні міст і сіл та регіонального просторового планування, дизайнерів міського середовища — залишили свій помітний слід, особливо у 2000-х роках. Це завдало шкоду не тільки історичній спадщині та природному середовищу, а й простору для життя загалом. Водночас брак коштів обернувся і позитивним боком, оскільки не дозволив появитись новим об'єктам сумнівної якості, включно з громадськими просторами чи реставрацією історичних пам'яток. Подібною є ситуація і з будівництвом садибних будинків, де відсутність коштів в значної кількості людей вберегла від руйнування традиційні та історичні культурні ландшафти, чого, на жаль, не скажеш про сакральні споруди та об'єкти сервісу.

Архітектура. У садибній архітектурі вже з кінця 1980-х рр. відбулися значні зміни, особливо у 1990-х, чому сприяли роздача та приватизація землі, ослаблення архітектурних регулювань або/та контролю за ними після розпаду Союзу, поява нового заможного класу людей,

Нові “сакральні” місця на вершинах гір із скульптурами сумнівної естетики, що змінюють ландшафт — г. Пікуй, (межа Львівської та Закарпатської обл.).

високий рівень заробітчанства і зростання доступу до нових матеріалів та інформації. Серед замовників та замовниць траплялись особи, що від архітекторів та архітекторок вимагали проєктів, аби їхнє житло нагадувало формами палац Потоцького у Львові. З’явилось також багато нових матеріалів, що є більш практичними, легшими у встановленні, потребують менше догляду та є дешевшими, на відміну від, наприклад, якісного дерева. Це насамперед стосується металопластикових вікон. Тому вони стають широко поширеними, тобто народними. Це об’єктивне явище й процес, підтверджені історією змін використання будівельних матеріалів, а саме їх ефективність, практичність і раціональність є основними чинниками у виборі матеріалу і технік. Внаслідок цього ми бачимо паркани з гофрованих металевих листів, пластикові вікна та утеплення будинків пінопластом, оскільки вони найбільш ефективні у співвідношенні “ціна-якість-захист”, “час на встановлення-догляд”.

Також присутнє демонстративне підкреслення свого статусу через архітектуру, а саме її розміри, стилі, огорожі, брами, різні оздоби

Будівництво нового садибного будинку на Опіллі та перетворення старого будинку на технічну споруду, с. Підтемне біля м. Пустомити (Львівська обл.).

та приватні каплички. Часто традиційність культурного ландшафту проявляє себе у будинках значних розмірів, з натяком на "феодалізм", з вежами, флюгерами, округлими вікнами та входами. Унаслідок цього появились культурні ландшафти показового споживання та "десь в іншому місці", що копіюють/клонують архітектуру інших країн та часів, часто й вигаданих, руйнуючи відчуття і сенс місця та місцеву ідентичність. У 1990-х і 2000-х рр. на будівництво будинків значних розмірів вплинула дешевизна газу, що використовувався для опалення. Водночас в архітектурі та домогосподарствах значної кількості людей зі скромними статками відчутні стратегії виживання та економії, бо застосовані дешевші будівельні матеріали.

Причиною незбереження старих будинків і будівництва нових є те, що більшість будинків з XIX ст. — першої пол. XX ст., збудовані з неякісного і недовговічного матеріалу та є непридатними або дуже дорогими для відновлення, не говорячи вже про їх перепланування для теперішніх потреб і дозвілля. Як наслідок, старий будинок часто залишається для технічних потреб, а біля нього споруджується но-

вий, переважно більший за параметрами та в зовсім іншому стилі. Подібною є ситуація з дерев'яною сакральною архітектурою.

Важливими для появи нових архітектурних стилів є також заробітчани й заробітчанки, що привозять з собою не тільки гроші, але й нові смаки та вподобання. Для них приватний будинок, його архітектурний стиль та розмір є важливою цінністю і самовираженням достатку, безпеки й успіху завдяки важкій праці за кордоном. При цьому трудова міграція присутня у найбільш віддалених і економічно "депресивних" місцевостях, що переважно мають цінні та ще збережені культурні ландшафти, які, проте, змінюються на очах.

Після 1991 р. найбільш активно зводились церкви, а також каплички, особливо в тих селах, де їх перед тим не було. Існували випадки, коли ділянка під будівництво храму не була надана чи правильно оформлена, а церкви споруджувались без архітектурного проєкту, самими мешканцями та мешканками під керівництвом якогось будівельника. Навіть у Львові траплялись такі випадки. Також активно почали зводитись кафе, бари та інші відпочинкові заклади, такі як готелі, ресторани часто чудернацьких форм.

Сільське господарство. З кінця 1980-х і особливо в 1990-х роках під час економічної кризи відбулося повернення до традиційного та натурального чи напівнатурального господарства, що існувало до Радянського Союзу. Цьому сприяла роздача колишніх земель державної чи комунальної власності для потреб ведення особистого селянського господарства (до 2 га), також і серед мешканців та мешканок міст. Тоді ж відбулося повернення до природи в місцевостях із закинутим сільським господарством, а саме заростання колишніх угідь — кущами, а згодом й лісом. Проте, починаючи з 2000-х років, внаслідок відсутності стратегії розвитку малого та середнього фермерства та завдяки оренді паїв і державних земель (держгеокадастру), агрохолдинги заповнили сільськогосподарську сферу великоконтурним вирощуванням технічних і зернових культур. Такий спосіб ведення сільського господарства наносить значну шкоду ґрунту та природному середовищу. Окрім цього, технічні та зернові культури мають мізерну додану вартість і такі підприємства хоч і дещо допомагають місцевим громадам, але часто керовані здалеку та не потребують задіяння великої кількості людей. Крім того, вони не створюють культури сільського господарства, як це є у малих і середніх фермерствах

інших напрямів, як наприклад — ягідництво, садівництво, овочівництво, баштанництво, виноградарство, бджолярство, вирощування і збір лікарських рослин, молочне тваринництво з виготовленням сирних та інших молочних продуктів. Відсутність кооперативів ставить індивідуальні домогосподарства, що хочуть збільшити виробництво поза рамками натурального господарства, в програшну ситуацію. Як наслідок, сьогодні в сільському господарстві наявні два екстрими, а саме — величезні сільськогосподарські корпорації, агрохолдинги з потужною технікою, а також натуральне сільське господарство на рівні домогосподарств XIX — поч. XX ст.

Збережені в Україні, а також в інших країнах Східної Європи, Балкан та Кавказу традиційні способи ведення сільського господарства на рівні сімейних домогосподарств є унікальним явищем для європейських країн. Їх збереження в Західній Європі підтримується державними фінансовими та освітніми програмами та стосується окремих сільськогосподарських напрямів, наприклад, виноградарства, вирощування оливкових дерев, ефірних трав чи виготовлення сирів. Також в цих країнах стає актуальним міське городництво з навчанням по вирощуванню власних продуктів, що давно існує в Україні чи в “країнах третього світу”.

Проте Україна є також прикладом швидкої зміни і навіть можливого зникнення традиційного сільського господарства та природокористування. Тоді як у розвинених країнах набуває популярності рух міського городництва та тривають дискусії щодо передання знання по веденню екологічного, маломасштабного сільського господарства ширшому загалові, в Україні такі практики вже існують і, як показує тенденція, — можуть зникнути. Традиційні знання і практики природокористування є під загрозою з багатьох причин. Серед них — неусвідомлення їх цінності, розрив між поколіннями, саме в передачі народного знання по будівництву, веденні сільського господарства, та заняття ремеслами внаслідок переїзду молоді до міст, що є глобальною тенденцією.

Надмірний і нерегульований туризм та його вплив на культурний ландшафт екокультурного краю Бойківщини[4]

Село Синевирська Поляна Міжгірського р-ну Закарпатської обл. зазнає значних змін внаслідок інтенсивного розвитку туризму. Воно розташоване в історичному регіоні Закарпаття, проте належить до екокультурного краю Бойківщини, більша частина якого є в Галичині. В цьому селі є озеро Синевир, що передусім функціонує як туристичний об'єкт. Місцеві мешканці та мешканки здають для проживання туристам та туристкам і відпочиваючим кімнати чи садиби. У зв'язку з цим зростає нове житлове будівництво, що змінює існуючу традиційну ланцюгову систему забудови та культурний ландшафт цього краю. Якщо в минулому, коли збільшувалось населення, нове будівництво відбувалося з дотриманням місцевої ланцюгової забудови, то зараз це порушилось. Через брак придатних для будівництва ділянок, в умовах складного рельєфу та через бажання розмістити більшу кількість туристів, особливо в піковий сезон, місцеві мешканці та мешканки будують на своїх ділянках біля старих будинків нові, що мають більші розміри та поверховість.

Проте найбільших змін зазнає не розташування нових будинків та їх розмір, а власне архітектурна стилістика із застосуванням нових форм, гами кольорів, пропорцій, фактури і текстури та використаних нових будівельних матеріалів. Простежується тенденція до зведення мансард з ламаними дахами, цокольними приміщеннями та складним плануванням з використанням різноманітних яскравих кольорів, пластикової вагонки для оздоблення фасадів та профільних металевих листів для покрівлі дахів, а також огорож,

4. У цьому розділі використані висновки дослідження, які проводили Л. Пархуць, З. Шеремета, М. Фітак з Національного лісотехнічного університету України у Львові, опубліковані в статті "Традиційна дерев'яна житлова архітектура в культурних ландшафтах Національного природного парку "Синевир".

Нове хаотичне будівництво та руйнування культурного ландшафту в м. Турка, (Львівська обл.), 2013 р.

Три епохи: автентична бойківська дерев'яна хата з високим дахом, покрита дранкою без комина; хата середини XX ст., крита шифером; триповерховий будинок XXI ст., с. Синевирська Поляна біля м. Міжгір'я (Закарпатська обл.).

Агресивні нові елементи житлової архітектури та неповага до культурного ландшафту.

що в наслідку стають суцільними. Ці нові матеріали застосовують для будівництва нових і для відновлення старих будинків, при тому видозмінюючи і їхню стилістику. Також з'являються гаражі вздовж вулиць, які собою закривають фасади житлових будівель або стоять безпосередньо на їх краю, інколи перекриваючи узбіччя, незважаючи на нормативні відступи від червоних ліній.

Проте характерна двопільна толокоцаринна система землекористування, що формувалась впродовж XV–XVII ст., практично не змінилися. Незважаючи на фінансові надходження з туризму, мешканці та мешканки займаються скотарством молочного спрямування. А пасовища та сінокоси, розташовуються, як і колись, переважно на схилах. Регулярно спланована парцеляція земель, яка була закладена в часи заселення, продовжує бути найбільш практичною і в сьогоднішніх природних та соціально-економічних умовах, хоча теперішні парцелі є значно дрібніші. Їх зменшення відбувалося завжди через зростання кількості населення та створення нових домогосподарств.

Через зміни архітектурних стилів, розмірів будинків та їх розташування естетика традиційного культурного ландшафту є порушена. У панорамі Синевирської Поляни можемо побачити кардинальні зміни архітектурного ритму та стилістичної єдності. Окрім цього, через колір, розміри, форми та матеріал нові будівлі стали домінантами в панорамі і силуеті місцевого краєвиду, "затискаючи" стару традиційну архітектуру та не поважаючи природні форми ландшафту та саму лінію горизонту. Окрім зникнення місцевої естетики, також погіршилось енергозберігання нових будинків через розташування у невідповідних місцях і значні розміри, що компенсувалося новими матеріалами утеплення та пластиковими вікнами.

> **У цьому регіоні туризм є надмірним внаслідок наявності притягального туристичного об'єкту — Синевирського озера, тож місцеві мешканці та мешканки не піклуються про збереження свого культурного ландшафту. В інших місцевостях подібна зміна традиційного ландшафту, заради якого часто й приїжджають туристи, може негативно вплинути на розвиток навіть маломасштабного туризму.**

Більше ніж колір та форма: зміна сакральної архітектури та її символіки в культурному ландшафті після 1991 р.

У співавторстві з Аллою Мартинюк-Медвецькою

З 1990-х років культурний ландшафт і сакральна архітектура Галичини зазнають змін, які за своєю символічною значимістю є майже такими ж, як встановлення радянської влади в 1944 році. Зникнення комуністичних заборон щодо будівництва церков дали свободу появі нових та реконструкції старих. Часто ця нова архітектура, навіть греко-католицьких храмів, є символічною маніфестацією релігійної і культурної приналежності до "московського" світу, що інколи стається через незнання традиційних форм і колористики українських церков. Через їх домінуючу позицію в ландшафті внаслідок висоти, кольору, позолоти та форм вони сильно впливають на загальне сприйняття культурного ландшафту.

Зокрема, нові церкви досить часто, починаючи з 1990-х і дотепер, отримують цибулясті бані, які округлими формами виступають поза підбанники чи барабани, що є характерно для російського храмобудівництва. А якщо ці бані ще й пофарбовано синім кольором, мають золоті зірки або й повністю позолочені, то вони маркують культурний ландшафт Галичини як російський, а самі храми — як православні церкви Московського патріархату. Натомість українські церкви мали шоломоподібні бані чи куполи (походять від візантійської сакральної архітектури) або грушеподібні (які поширились в епоху ренесансу і бароко). До того ж, зовнішня форма бань в українських церквах відповідала внутрішній, тобто, — бані були відносно великими, бо це були куполи, що трактувались як частина неба, зазвичай через світлові ліхтарі, що встановлювались на їх вершечку — освітлювались як самі куполи, так і весь інтер'єр. Натомість для російської сакральної архітектури притаманним було декорування невеликими куполами чи маківками, тобто зовнішня форма не відповідала внутрішній. Переважно українські церкви в давнину покривались ґонтом, але більші муровані собори могли мати по-

Зміна культурного ландшафту внаслідок реконструкції колишнього костелу і встановлення позолоченої цибулястої бані. Навіть великорозмірні колгоспні ферми на задньому плані не так агресивно втрутились формою, як нова баня церкви. Вигляд з монастиря в с. Підгора біля м. Теребовля на долину р. Серет, с. Семенів та колишній костел. Подібних змін зазнав і костел у сусідньому с. Підгайчики.

крівлю з керамічної полив'яної плитки чи свинцевих пластин. З часу поширення покрівельного заліза (оцинкованої бляхи) після 1870 р. бані, як правило, фарбувались зеленим кольором.

Починаючи з 1991 р. також поширилась практика будівництва п'ятибанних храмів, до того ж з верхами часто на плані андріївського хреста, що притаманне російській архітектурі за синодальними принципами, впровадженими з кінця XVIII ст.[5] В такому ж дусі інколи зводяться й нові греко-католицькі церкви, часто з позолоченими верхами. Натомість для українських церков більш характерною є тридільна форма або хрестовидне (хрещате) планування. Інколи такі блакитні чи сині бані з позолотою з'являються на давніх костелах, що передані православним громадам. Часом в процесі "збага-

5. Щоправда, з таким розміщенням п'яти бань зводились і церкви на поч. XX ст. за проєктами Василя Нагірного, але самі дахи виглядали по-іншому, а таку композицію він застосовував задля кращого візуального розкриття центральної бані, на відміну від плану грецького хреста.

Вигляд костелу Бернардинського монастиря в м. Кристинополь (нині — Червоноград) на поштівці з поч. XX ст. та його сучасний вигляд (нині — храм Православної церкви України (ПЦУ)). Це є найстаріша споруда і пам'ятка архітектури національного значення. Фото зроблені з того ж ракурсу. Внаслідок проведених ремонтно-реконструктивних робіт в 1988–1989 рр. було зведено центральну баню на середохресті і чотири менші довкола неї; у 2006 р. бані пофарбовано блакитним кольором і оздоблено золотими зірками.

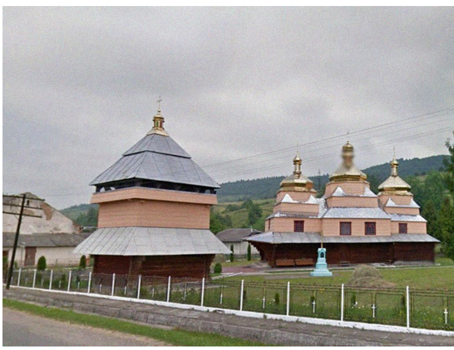
чення" архітектури і демонстрування багатства церкви знищуються певні елементи на фасадах та інтер'єрах, натомість додаються чужорідні, а також змінюється їх колористика.[6]

> **Майже не зводяться церкви з поєднанням українських традицій та постмодерних світових тенденцій. Найчастіше священники, які мають вирішальний голос в церковних громадах, пояснюють, що люди не підуть до храму, якщо він матиме нетрадиційні форми. Як наслідок, люди ходять до храмів, в яких поєднуються московські традиції та незрозумілі авторські задуми.**

Покриття листовим залізом поширилось у Галичині, починаючи з 1870-х рр., коли на вимогу австрійської влади масово проводилась заміна ґонтових покрівель на вогнетривкі. Відтоді і деякі дерев'яні церкви отримали бляшану покрівлю. А на Гуцульщині цей матеріал став ще й частиною народного мистецтва з карбування. Однак масово такі дахи з утилітарною метою захисту деревини з'явились на багатьох церквах вже в радянський час. Часто оцинкованою бляхою покривався не тільки дах з опасанням, а й стіни над ними замість так званих кожухів з ґонту чи ошалювання дошками. Проте металеві листи не дають деревині дихати і вона починає гнити, особливо якщо всередині є гіпсокартон, тирсоплити або навіть, лінолеум. Спеціалісти зі сфери реставрації та пам'яткоохоронних органів постійно попереджають священників та церковні громади про можливі процеси руйнування деревини, але подібне триває донині. Тоді як використання дощок з нащільниками і дерев'яної вагонки захищає від опадів деревину, — починаючи з 2000-х стала широко застосовуватись пластикова вагонка, що є нестійкою до поривів вітру і від якої руйнується деревина. Догляд за дерев'яними церквами і їх відновлення за традиційними технологіями є дуже дорогим. Проте питання грошей не є визначальним, адже часто будуються нові муровані храми, натомість дерев'яні залишаються на поталу часу. Смаки священників і громад щодо вигляду церкви з бажанням

6. Церкви, які внаслідок їх облагородження і "реконструкції" з додаванням нових форм і матеріалів та кольорів, а саме металу, позолоти та синього кольору, ми називаємо церквами-трансформерами, оскільки вони нагадують персонажів однойменного фільму та коміксу.

Перетворення бойківської дерев'яної церкви 1780 р. у с. Бусовисько біля м. Старий Самбір (Львівська обл.), пам'ятки архітектури національного значення, на церкву-трансформер з металевим блискучим покриттям. Ракурс збережений. Верхнє фото 1925–1939 р., нижні — 2015 р. та 2020 р. Якою церква буде у 2025?

демонстрації заможності, застосуванням блискучих кольорів є вирішальними в реконструкції і опорядженні церков. Тільки в небагатьох випадках збереглись поблизу них дерев'яні церкви, перетворені зазвичай на поховальні каплиці.

Можливо, розповсюдженню форм російської архітектури сприяло те, що вони стали панівними впродовж XIX ст. на теренах більшої частини України, окрім Галичини. Церковним Синодом на всіх теренах імперської Росії нав'язувались активно форми п'ятикупольних храмів у стилі російського класицизму, а в другій половині XIX ст. — давнішої московської архітектури із завершенням кокошниками та цибулястими баньками й маківками. Саме такі храми будувались не тільки в Києві чи Севастополі, а й на Поділлі та Волині, до того ж часто за типовими проєктами. Саме на рубежі XIX і XX ст. збудовані церкви в московському дусі на місці Берестецької битви, в Почаївській Лаврі, в Кременці.

Ймовірно, що поширенню синьо-блакитних кольорів і позолоти в сакральній архітектурі України у 1990-2000-х рр. сприяло те, що вони стали трактуватись як кольори національного прапору. Але, позолота дахів в Росії була перейнята від Візантії, зокрема, Св. Софії в Константинополі задля підкреслення претензій Москви на роль "Третього Риму". Згодом вона з'явилась на золотоверхому Михайлівському соборі і в Печерській Лаврі в Києві.

Причиною незнання українського традиційного сакрального будівництва є також те, що впродовж радянського періоду на архітектурних факультетах взагалі не викладалась історія архітектури України, натомість студенти вивчали російську. До 1990-го р. майже не було видань на тему української сакральної архітектури. Знаннями з історії архітектури України володіло на той час відносно мале гроно працівників музеїв і пам'яткоохоронних структур, а також Інституту "Укрпроектреставрація". Ситуацію з обізнаністю традиційних архітектурних форм намагались поліпшити засновники "Школи сакральної архітектури", що діяла кілька років у стінах Львівської політехніки у 1990-х рр., але число тих, що пройшли навчання у ній, було обмеженим. Зараз вже зросла кількість публікацій, журналів, книг, в яких висвітлені традиції української сакральної архітектури.

6. Принципи та способи збереження та/або створення нових культурних ландшафтів

Ми, люди, є частиною природи, і якщо ми знищимо її,
то ми знищимо й себе

"Джар Джар Бінкс"

Культурні ландшафти зазнають постійних змін під впливом багатьох факторів. Найзначніші з них пов'язані з тими самими потребами, що були в домодерних суспільствах, а саме забезпечення людиною себе житлом і харчами. Це проявляється в розростанні населених пунктів та збільшенні ділянок для сільського господарства за рахунок природних. Проте способи задоволення цих потреб є відмінними, ніж це було століття тому, та з іншими наслідками для природного середовища. Дрібноконтурне сільське господарство малих масштабів змінилося на великоконтурне, а при будівництві нового житла та кварталів природний і культурний ландшафти та їх місцеві особливості не беруться до уваги.

Дбайливе ставлення до культурних ландшафтів потрібне, аби зміни, що відбуваються в них, не зашкодили їх цінностям, мали позитивний вплив на природу та середовище проживання людей, їх здоров'я і побут. Збереження культурних ландшафтів може також сприяти фінансовому зростанню завдяки розвитку агротуристичних кластерів та покращення енергоефективності будинків.

> Традиційні домодерні культурні ландшафти та народні знання містять цінні способи етичної взаємодії людини з природним середовищем, що формувалися протягом століть і втратилися в модерний час. Ці способи взаємодії та відчуття тонкощів природи можуть бути враховані в сучасному просторовому плануванні сіл і міст та менеджменті землі, на чому наголошує Конвенція світової спадщини (1992 р.). Окрім цього, від збереженості природних ландшафтів залежить інтенсивність та наслідки глобального потепління, тому їх охорона повинна бути пріоритетною.

Тоді як міста, їх громадські простори та міський дизайн ("благоустрій") в Україні з 2010-х рр. є об'єктами значної уваги з боку фахівців і фахівчинь у сферах урбаністики та містопланування, зокрема в контексті змін клімату, — сільська місцевість та малі містечка є переважно поза увагою. ***Культурні ландшафти надають концептуальну основу для формування цілісного життєвого середовища сільської місцевості з увагою до місцевої самобутності/ідентичності та культурної і природної спадщини, розвитку економіки, збереження природного середовища та створення умов для покращення здоров'я.***

Збереження культурних ландшафтів і створення регулювань є найбільш актуальними для громад, основою розвитку яких є туризм і рекреація, особливо якщо вони перебувають в межах національних природних та регіональних ландшафтних парків. Однак, мова не йде про перетворення цих населених пунктів у скансенимузеї під відкритим небом. Житлові будинки початку XX ст. були добре пристосовані до тодішніх потреб, але зараз є далекими від сучасного комфорту. Натомість йдеться про врахування та використання ідеї традиційного будівництва, землекористування та просторового планування в поєднанні з сучасними технологіями. Такі приклади існують і активно запроваджуються в життя. Наприклад, стилістика фасадів будинку має виражати місцеві культурні традиції, не копіюючи їх, а пропонувати осмислені рішення з повагою до місцевих особливостей та шарму місцевості. Натомість теперішні потреби в комфорті та дозвіллі повинні бути враховані передовсім у внутрішньому плануванні житлового будинку.

Всі інші громади, які на перший погляд "не мають" яскраво виражених культурних ландшафтів, можуть їх віднайти та відновити. В цьому випадку мотивацією є не заробіток від туризму, а енергозберігання та зменшення негативного впливу на довкілля, поліпшення здоров'я людей, естетики та зрозумілості середовища.

▲ Пасовище у селі біля м. Мостиська (Львівська обл.).

Дбайливе відношення до культурних ландшафтів як об'єктів просторового планування та дизайну

У сучасному містоплануванні (містобудуванні), просторовому плануванні міст і сіл, дизайні середовища (англ. urban design) важливим є творення концептуальних проєктів нового чи зміни існуючого. Просторове планування сіл і міст та дизайн середовища, з дбайливим ставленням до культурних ландшафтів, передбачає делікатне й усвідомлене втручання в природне середовище та існуючі культурні ландшафти з врахуванням всіх його характеристик та взаємовідносин людей з ними. Також важливою є повага до місцевої культури, ідентичності кварталу/поселення та прагнення гармонійно або концептуально впроваджувати нові об'єкти, підкреслюючи ідентичність місця чи надаючи поштовх для творення нових значень. Без розуміння культурного ландшафту і специфіки сформованих місць як соціальних явищ та існуючих практик в ньому — неможливо створювати щось нове.

> **У процесі планування міста чи села та створення нового дизайну середовища з піклуванням про збереження культурних ландшафтів як особливого об'єкта взаємодії людини та природи потрібно враховувати кілька умов:**

1) Культурний ландшафт переважно не збігається з адміністративними межами, а виходить за ці межі.

2) Культурний ландшафт дуже пов'язаний з природним ландшафтом, тому необхідні знання функціонування природних ландшафтів та екології.

3) Традиційний домодерний культурний ландшафт, що змінювався з часом через втручання різних адміністрацій, є складним через

нашарування, тому досить важко зрозуміти його особливість. Окрім цього, рівні традиційності культурного ландшафту є різними в залежності від наявності збережених чи змінених елементів.

4) Через поєднання в культурному ландшафті значної кількості різноманітних елементів, природних та створених людиною, слід враховувати і включати під час просторового планування різні законодавчі акти та нормативи із залученням не тільки фахівців і фахівчинь з архітектури та просторового планування, але також з інших дотичних сфер, а саме: з екології, економіки, агрономії, антропології, географії, історії, соціології, літератури та мистецтва. Окрім цього, слід враховувати, що різні зацікавлені сторони по-різному розуміють, цінують та використовують ландшафти, а тому їх залучення є важливим для розгляду питань з різних аспектів.

5) Нормативні документи щодо регулювання культурних ландшафтів і саме їх проєктування мають розглядатись цілісно й інтегровано з врахуванням всіх компонентів існуючого культурного ландшафту для гармонії і виключення суперечностей. Тільки в такому випадку зберігається цілісний погляд на створене людиною середовище, що підвищує його продуманість та якість життя у ньому.

6) Збереження, регулювання та/або планування культурного ландшафту повинні розглядатися не тільки з технічного та інженерного боку (протипожежної безпеки, санітарних норм, стійкості до паводків, транспортних вимог та ін.), але має враховуватися соціально-культурний вимір та вплив створеного середовища на щоденне життя людей і їх взаємодію. Культурні ландшафти, особливо їх архітектура, має вагоме символічне навантаження, де колір і форма можуть бути визначальними у вираженні приналежності до тої чи іншої культурної групи і її цінностей.

> Що означає просторове планування міст і сіл з врахуванням місцевих традиційних культурних ландшафтів?

- Це врахування ***місцевого традиційного зонування населеного пункту, системи забудови та мережі вулиць***, що формувались протягом століть під впливом особливостей рельєфу, мікроклімату та культурних

Створення вулиць з відсутністю дерев, с. Сокільники біля м. Львів.

традицій. Вони є найбільш гармонійними до природного середовища та підвищують енергозберігання будинків. Наприклад, заплави річок залишаються як недоторкані або слугують луками і пасовищами, що підтримують водний баланс, біорізноманіття і зменшують негативні наслідки повеней чи посух. Збереження розташування будинків в найтепліших, сухих та невітряних місцях зменшує енерговитрати й витрати на утеплення та сприяє довшій експлуатації будинку і зменшує ризики небезпеки від стихійних лих.

- Збереження *місцевих архітектурних традицій в будівництві житлових та сакральних споруд або осучаснення* з їх врахуванням. Завдяки збереженню, використанню способів та ідей з місцевого традиційного будівництва можна покращити енергозбереження будинку, сприяти його довшому служінню та позитивно впливати на здоров'я людини завдяки використанню природних будівельних матеріалів. Зокрема, йдеться про розмір і орієнтацію будинку, особливо вікон

до більш сонячного боку, завдяки чому зменшуються енерговитрати (пасивне утеплення будівлі). Такі будинки також не спотворюють ландшафт та лінію горизонту своїм домінуванням, формується естетичне середовище зі своєю самобутністю, що сприяє також розвитку туризму. Особлива увага спрямована на розміри, форми, пропорції, гами кольорів, матеріали, фактури та текстури, що є естетичними й візуально гармоніюють в довкіллі. Це також стосується парканів і брам, особливо їх висоти, прозорості та декору, замощення присадибних ділянок.

- *Дизайн громадського простору та місць для відпочинку серед природи* створюється з делікатним втручанням у неї та враховуючи місцеві особливості культурних ландшафтів з використанням переважно місцевих багаторічних рослин, що не вимагають великих фінансів та людських ресурсів в порівнянні з однорічними.

- Підтримка чи відновлення *органічного сільського господарства малих масштабів і ремесел або формування нових напрямів.* Йдеться насамперед про зменшення вирощування культур, що найбільше виснажують ґрунт і йдуть на експорт як сировина, такі як соя, ріпак, соняшник, кукурудза. Натомість варто збільшувати площі посівів культур, що мають вищу додану вартість — ягідництво, садівництво, овочівництво, баштанництво, бджолярство, вирощування чи збереження місцевих лікарських трав і ведення молочного скотарства й виготовлення пов'язаної з ними продукції. Таке сільське господарство є більш ніж просто економічно вигідне для громади, а формує також місцеву культуру, способи життя та дбайливе ставлення до свого природного середовища. Зберігання планової ротаційної системи землекористування (сівозмін) з дрібноконтурним рільництвом. Таке рільництво враховує наявність малих річок (потічків), менше виснажує ґрунт і не порушує біорізноманіття в порівнянні з великоконтурним рільництвом.

Етапи досягнення гармонійних культурних ландшафтів

Основні етапи, завдяки яким можна досягнути гармонійних культурних ландшафтів:

- **Міждисциплінарне дослідження особливостей культурних ландшафтів із залученням фахівців та фахівчинь зі сфери архітектури, містопланування (містобудування), екології, географії, етнографії, історії, економіки, агрономії, соціології. Знайти і зрозуміти локальну та регіональну особливість культурних ландшафтів.**

- **Дослідження того, як різні люди та зацікавлені сторони розуміють, цінують, використовують і творять культурні ландшафти.**

- **Створення правил та механізмів збереження, регулювання та/або планування культурних ландшафтів із залученням зацікавлених сторін. Створення формальної містобудівної документації з регулюваннями та встановленням контролю їх дотримання.**

Покрокові дії щодо збереження, регулювання та/або створення нових культурних ландшафтів:[1]

1. ***Знайомство з ландшафтом та його творцями.*** Візуальний огляд ландшафту та його окремих елементів — просторового планування,

1. Протягом всього процесу до уваги повинні братись особливості навколишніх територій та їх культурні ландшафти.

системи забудови, архітектури, сільського господарства, рослинного та тваринного світу, громадських просторів і місць відпочинку. Виявлення перших особливостей культурного ландшафту. Джерело: польові виїзди з використанням топографічних карт місцевості, фотографій з космосу, спостереження за діяльністю мешканців та мешканок у ландшафті й отримання власного досвіду в ньому. Спостереження у різний час доби, тижня та пір року.

2. ***Історичне дослідження*** змін культурного ландшафту населеного пункту, мережі вулиць та системи забудови, архітектури, сільського господарства та природокористування. Джерело: історичні карти, історичні кадастрові карти, старі фото та відео й інші архівні матеріали, наукова та художня література, запрошення фахівців та фахівчинь зі сфери історії та краєзнавства.

3. ***Аналіз існуючої формальної містобудівної документації та стратегій розвитку ОТГ, а також сусідніх ОТГ, району та області.*** Аналіз використання землі та її юридичного статусу, демографії і зайнятості людей, економіки та стану навколишнього середовища. Визначення основних факторів зміни ландшафтів та загроз їх руйнування. Запрошення фахівців і фахівчинь з окремих сфер та залучення представників і представниць місцевого самоврядування.

4. ***Дослідження зв'язку різних зацікавлених сторін з культурними ландшафтами,*** як вони їх розуміють, які щоденні досвіди отримують у ньому, що цінують, як використовують і що хотіли б змінити/залишити. Джерело: інтерв'ю мешканців та мешканок та різних зацікавлених сторін, ментальне картографування місцевості — дослідження ментальних асоціацій з місцевістю та її репрезентації в медіа на регіональному, національному та при наявності міжнародному рівні.

5. ***Визначення цінностей місцевого культурного ландшафту та його окремих елементів*** на основі попередніх досліджень та із застосуванням додаткових інструментів, наприклад, що наявні в ECOVAST (The European Council for the Village and Small Town). Створення карти зонування ландшафтів і їх майбутнього збереження та особливостей використання.

6. *Створення рекомендацій та регулювань.* Запрошення фахівців і фахівчинь з окремих сфер, залучення представників і представниць місцевого самоврядування та мешканців і мешканок, інших зацікавлених сторін до створення рекомендацій та регулювань.

7. *Широкі громадські обговорення* запропонованих рекомендацій та регулювань і внесення до них змін на основі їх результатів.

8. *Створення технічного завдання для містобудівної документації і внесення ландшафтних регулювань до формальних документів* — статуту ОТГ та "Складу та змісту схеми планування території, на якій реалізуються повноваження сільських селищних та міських рад" (ДБН Б.1.1–21:2017).

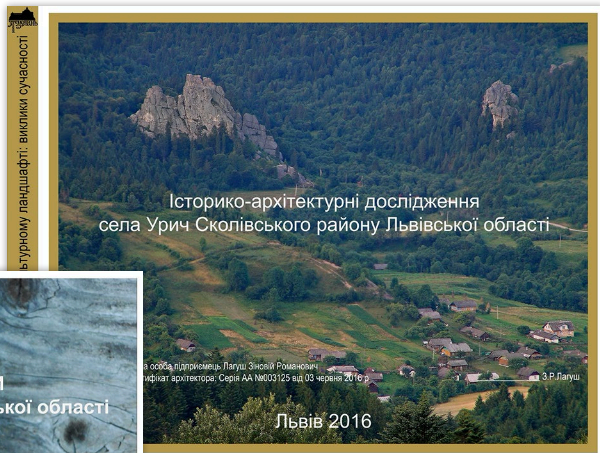
Процес створення і запровадження регулювань щодо відновлення, збереження та планування культурних ландшафтів може тривати досить довго й вимірюватися роками, що вимагає проведення дослідження та залучення всіх зацікавлених сторін. До того ж, місцева громада повинна бути добре обізнаною з цінностями культурних ландшафтів та переваг, які вона отримує в результаті їх збереження. Для привернення уваги до теми культурних ландшафтів і їх цінностей та зміцнення емоційного та ментального зв'язку людей з ними важливими є не тільки їх охорона, але різна діяльність в ньому та проєкти їх відновлення і залучення в житті громади.

Архітектурні регулювання можуть бути застосовані найпершим чином щодо будівництва нових чи зміни існуючих споруд, що домінують у культурному ландшафті через свої розміри. Це такі споруди, як школи, готелі, ресторани та сакральні об'єкти. Також регулювання можуть стосуватися встановлення інших сакральних та меморіальних об'єктів у громадському просторі, зокрема і на вершинах гір, як це часто трапляється в Карпатах. Згодом регулювання будуть стосуватися і житлових садибних будинків, огорож та брам.

Окрім цього, важливим є створення свого місцевого реєстру пам'яток, цінних для громади, і надання їм юридичного статусу охорони в межах повноважень місцевого самоврядування. Це можуть бути об'єкти, яких нема в списку пам'яток національного чи місцевого значення, але вони можуть бути або вже є важливою частиною культурного ландшафту і життя громади та її ідентичності/само-

бутності. Наприклад, кам'яні огорожі на Поділлі, окремі дерев'яні будинки, історичні промислові споруди, архітектура радянського модернізму 60-70-х років, мозаїки. Також — давня дорога-гостинець, стара бруківка на вулицях чи площах, придорожні каплички, окремі хрести, дерева, джерела, місця пам'яті та трагедій, окремі ареали природи. Деякі з них вже високо цінуються в громадах і отримують належний догляд навіть без їх юридичного статусу як охоронного об'єкта.

Нижче публікуємо вибрані результати проведеного в Україні історико-архітектурного дослідження та деякі архітектурні регламенти сільської місцевості для с. Урич біля м. Сколе (Львівської обл.), надані Державним історико-архітектурним заповідником "Тустань". Це результат детального дослідження та нового проєктування, унікального для України, здійсненого фахівцями та фахівчинями заповідника та Національного лісотехнічного університету України у Львові. Також наводяться інші приклади, що стосуються збереження культурних ландшафтів. Такі дослідження та регламенти широко поширені в країнах, де цінують свої культурні ландшафти.

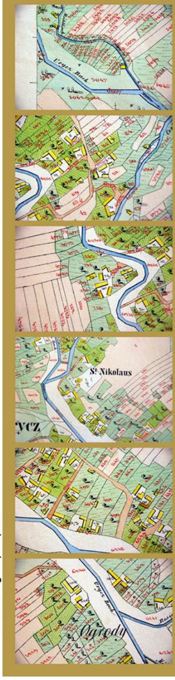

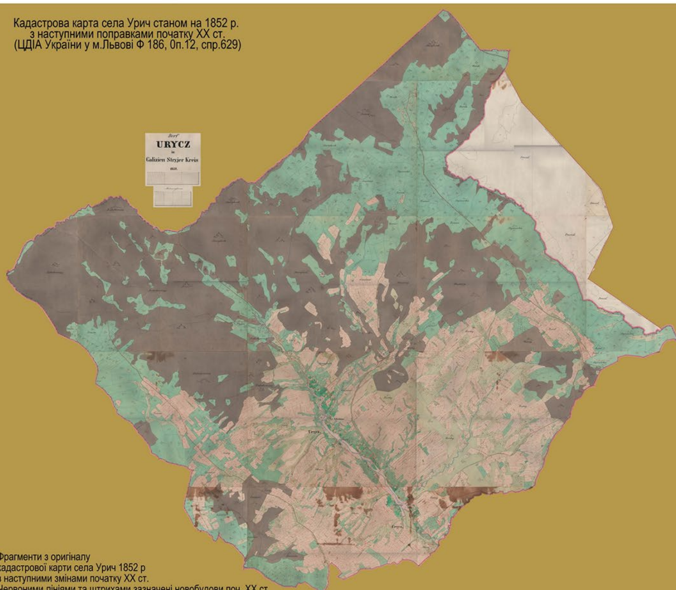
Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності

«Investing in people»

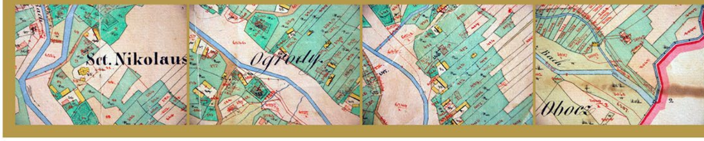
Фрагменти копії кадастрової карти, виготовленої у 1852 р. (ЦДІА України у м,Львові Ф 186, оп.12 спр. 630)

Кадастрова карта села Урич станом на 1852 р. з наступними поправками початку XX ст. (ЦДІА України у м.Львові Ф 186, 0п.12, спр.629)

Фрагменти з оригіналу
кадастрової карти села Урич 1852 р
з наступними змінами початку XX ст.
Червоними лініями та штрихами зазначені новобудови поч. XX ст.

Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності

«Investing in people»

Етнографічна експедиція в Уричі 2012 року

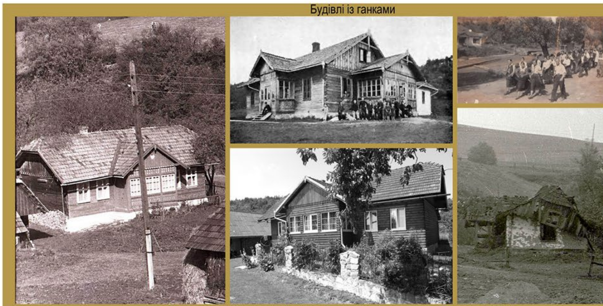

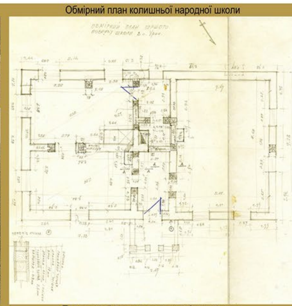
Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності

«Investing in people»

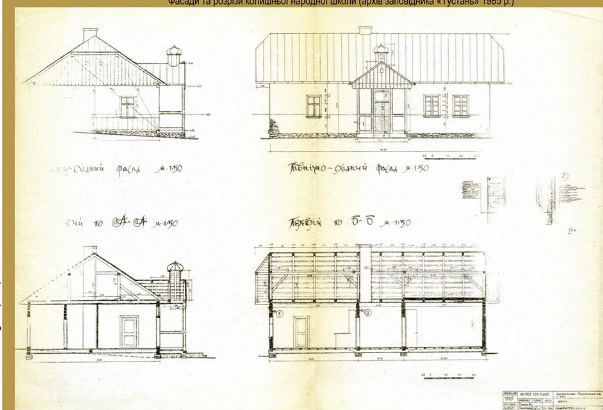
Будівлі із ганками

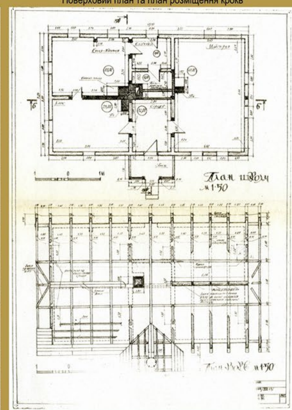
Обмірний план колишньої народної школи

Фасади та розрізи колишньої народної школи (архів заповідника «Тустань» 1985 р.)

Поверховий план та план розміщення крокв

Дерев'яна архітектура в культурному ландшафті: виклики сучасності

«Investing in people»

Типові вікна

Тип 1 Шестидільні

Тип 2 Чотирьохдільні

Тип 3 Трьохдільні

Тип 4 П'ятидільні

Тип 5 Чотиридільні для мандсардних приміщень

Тип 6 Шестидільні для господарських будівель

Тип 7 Дев'ятидільні широкі

Тип 8 Шестидільні широкі

Приклад встановлення меж росту забудови у двох варіантах — зі збереженням культурного агроландшафту та/або природного середовища (зелена лінія) та без (рожева лінія). У деяких країнах “межа зростання забудови” (англ. — “urban growth boundary”) встановлюється на законодавчому рівні як один зі способів вирішення основних викликів, пов'язаних з незапланованим зростанням міст та сіл, їх посяганням на сільськогосподарські та природні ландшафти. Село Урич біля м. Сколе (Львівська обл.).

▶ Ця ілюстрація якнайкраще показує, що традиційний культурний ландшафт є цілісною екокультурною системою та архітектурним ансамблем, у яких кожен його елемент — мережа вулиць, система забудови, архітектурні стилі та землекористування є взаємопов’язаними між собою та з природним середовищем. Окрема будівля, вулиця, поле є не самі по собі, а частиною ширшого ландшафту. Кожен мешканець і мешканка та інші зацікавлені сторони несуть відповідальність, як ця екокультурна система змінюється і буде функціонувати в майбутньому.

Тустань

державний історико-культурний заповідник в селі Урич (Україна)

Заповідник створений для збереження культурної спадщини в районі села Урич. Археологічні пам'ятки Заповідника та забудова гірського села утворюють нероздільний ландшафтний комплекс.

Село Урич, що знаходиться у етнографічному регіоні Бойківщина, є особливим у своєму історичному розвитку. Виникнення поселення пов'язане з наскельною фортецею Тустань, відомою з часів Київської Русі. Реконструкція дерев'яної забудови Тустані свідчить, що архітектура Урича бере свій початок від часів середньовіччя. В селі збереглася велика кількість традиційних дерев'яних житлових будинків та декілька громадських споруд.

Житлові будинки Урича органічно поєднуються із природнім середовищем. Архітектурні традиції села формувалися століттями і є візитною карткою регіону. При дотриманні регіональних мотивів у новому будівництві село має шанс стати туристичним центром, у якому поєднуються місцеві традиції з сучасними технологіями, матеріалами, інфраструктурою.

Тустань

государственный историко-культурный заповедник в селе Урыч (Украина)

Заповедник создан для сохранения культурного наследия в селе Урыч и его окрестностях. Археологические памятники заповедника и архитектура горной деревни создают целостный ландшафтный комплекс.

Село Урыч, находящееся в этнографическом регионе Украины Бойковщина, выделяется своим историческим развитием. Его появление связано с древней скальной крепостью Тустань, известной со времен Киевской Руси. Реконструкция утраченных деревянных сооружений крепости свидетельствует о том, что архитектура села Урыч ведет свою родословную из средневековья. В селе сохранилось большое количество типичных жилых домов и несколько общественных строений.

Жилые дома Урыча гармонично сочетаются с окружающей средой. Придерживаясь региональных мотивов в современном строительстве, село могло бы стать туристическим центром, в котором местные традиции переплетаются с новейшими технологиями, материалами, инфраструктурой.

Tustan

State historical and cultural reserve, Urych (Ukraine)

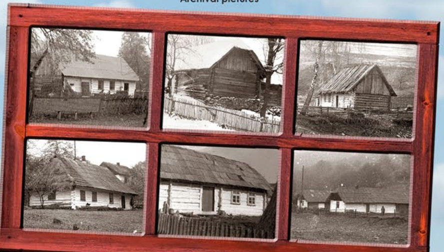
The Reserve was created for the preservation of the cultural heritage in a neighborhood of Urych village. Archeological sites of the Reserve and a building system of the mountain village create an entire landscape complex.

The village of Urych which is located in Boikivshchyna ethnographic region is unique in view of its historical development. The appearance of a human settlement is connected with Tustan', Kyivan Rus' wooden fortress on rocks. The reconstruction of Tustan' log building system shows that the architecture of Urych goes back to the Middle Ages. Still, there is a great number of traditional wooden dwelling houses and several public buildings in village.

The dwelling houses of Urych are harmonized with the natural environment. Architectural traditions of the village were being formed for centuries and are the landmarks of the region. Following regional motives in a new house building the village has a chance to become a tourist center where local traditions are combined with modern technologies, materials and infrastructure.

Архівні фото
Архивные фото
Archival pictures

Збережені традиції місцевого будівництва
Сохраненные традиции местного строительства
Preserved traditions of the local house building

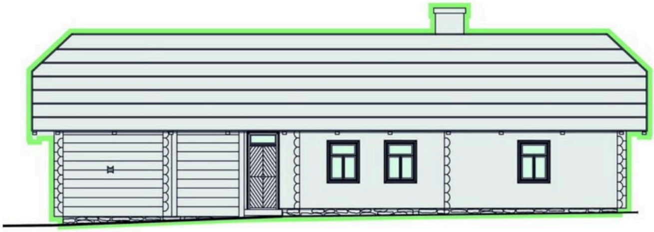
Чужорідні форми в забудові регіону
Чужеродные формы в застройке региона
Alien forms in the building system of the region

Малі архітектурні форми, типові для с. Урич
Малые архитектурные формы, типичные для с. Урыч
Small architectural forms typical for Urych village

Пропорції традиційних житлових будинків

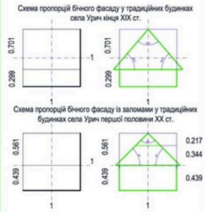

Для Бойківщини характерні довгі будинки, в яких висота фасаду є меншою від висоти даху.

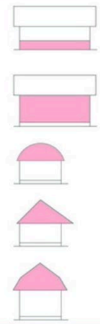
Це співвідношення змінювалося у різні часи. Зазвичай фундамент був мало виражений.

Деформація форми будинку відбувається шляхом порушення пропорцій, а саме:
- за рахунок високого цоколя;
- за рахунок високої стіни і, відповідно, великої площини фасаду;
- за рахунок низького даху і ламаних форм даху, не притаманних для Урича.

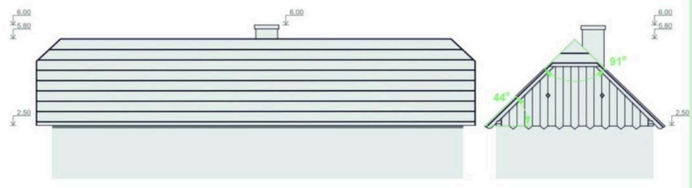
Схеми пропорцій фасаду

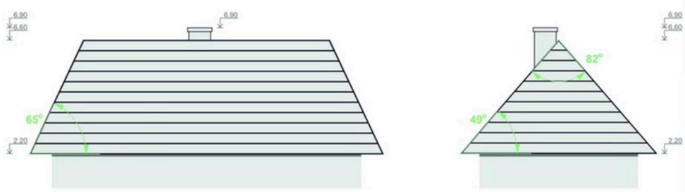

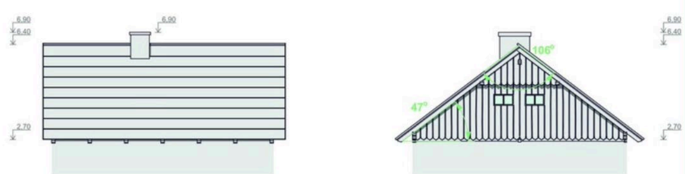
Недопустимі типи, форма та пропорції забудови

Рекомендовані типи дахів

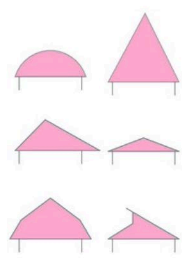
Традиційні типи дахів

Конструкція та форма даху:
- традиційний двосхилий дах із заломами
- двосхилий дах
- вальмовий дах

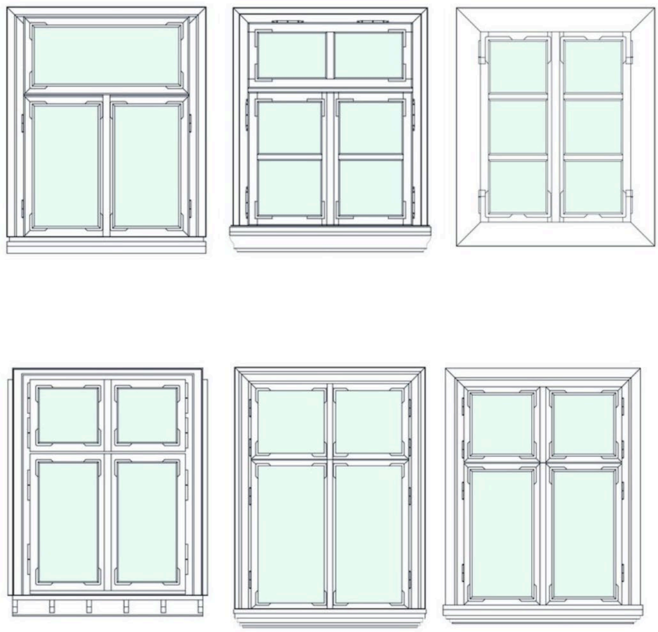
Матеріал конструкцій:
- стропили (брус, дошки)
- обрешітка (дошки)

Покрівельний матеріал:
- Композитна черепиця (Фірма Metrotile, Моделі Wood, Shake Кольори Coal Black, Walnut)
- Бітумна черепиця (Форма прямокутна Колір сірий, коричневий, цеглястий)
- Металеві листи (Форма прямокутна Колір сірий, темно-коричневий, цеглястий)

Недопустимі типи, форма та характер дахів

Рекомендовані типи вікон

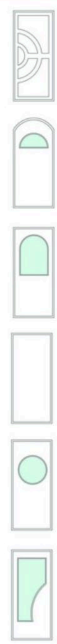
Недопустимі типи, форма та характер вікон

Рекомендовані типи дверей

Недопустимі типи, форма та характер дверей

Осучаснення садибного будинку 1930-х років в екокультурному краї Опілля зі збереженням його поверховості, розміру та форм. Площа — 54,9 м².

“Привітна” вулиця (вгорі) та “непривітна” (внизу) — внаслідок застосування металевого покрівельного матеріалу для огорож та брам.

Приклад огорожі та брами, що доповнює культурний ландшафт (вгорі) та суперечить йому (внизу).

Приклади благоустрою, створення сходів, у Яворівському національному природному парку (Львівська обл.) — менш вдалого (вгорі), з використанням бетону та більш вдалих (внизу) — з використання місцевого дерева та каменю.

7.
Межі приватного: культурні ландшафти, регулювання та зацікавлені сторони

Опіка над культурними ландшафтами може відбуватися двома шляхами: згори — через регулювання і контроль, та/або знизу — завдяки усвідомленню мешканцями й мешканками та іншими зацікавленими сторонами цінностей культурних ландшафтів. Найефективніший варіант — це співпраця і діалог різних зацікавлених сторін — місцевої громади, експертів і експерток та органів місцевого самоврядування у створенні концепції збереження, регулювання та/або планування культурних ландшафтів. Участь різних сторін у запровадженні спільних правил та регулювань надає їм легітимності — визнання, і таким чином зростає рівень їх дотримання і зменшення непорозумінь та конфліктів.

Насправді культурні ландшафти регулювати надзвичайно важко: вони складаються з розмаїтих взаємопов'язаних природних та культурних елементів, де присутні різні зацікавлені сторони, з різними видами власності, що розуміють і цінують ландшафт по-різному. Культурні ландшафти охороняються нерівномірно, в залежності від того, що вважається цінністю в тому чи іншому суспільстві. Одні елементи краєвиду можуть стати частиною історичної, культурної чи природної спадщини, охоронятися законом і отримувати кошти на догляд, натомість інші — зникати. Та навіть внесення об'єктів до реєстру пам'яток не гарантує їх збереження, як це часто є в Україні.

Окрім того, ландшафти можуть матеріально/фізично зникнути через пріоритизацію певних рішень або результатів дискусій щодо просторового планування населеного пункту чи ОТГ. Якщо потреба в регулюванні нового будівництва в межах історичних ландшафтів є очевидною, наприклад, у містах, що мають статус історичного населеного пункту (офіційна назва — історичне населене місце), то рівень втручання в регулювання архітектурних стилів нових приватних садибних будинків у сільській місцевості є дискусійним.

Подорожуючи країнами Західної Європи, ми захоплюємося краєвидами, архітектурною цілісністю сільської місцевості, дбайливим ставленням людей до природного середовища та громадських просторів. Все це — результат тривалого процесу усвідомлення громадськістю й органами самоврядування цінностей місцевих культурних ландшафтів, а також дотримання чітких правил щодо архітектурних регулювань і просторового планування[1].

У постсоціалістичному суспільстві таке встановлення строгих регулювань викликає у мешканців та мешканок спротив та відчуття повернення до радянського минулого. Проте такі ліберальні та демократичні країни світу, як США, Канада та країни Європейського Союзу мають надзвичайно строгі регулювання, що стосуються таких деталей, як гама кольорів, будівельний матеріал, висота парканів, не говорячи про архітектурний стиль садибного будинку. Архітектура регулюється відповідно до створених для окремої місцевості кількох варіантів, що погоджується відповідними органами місцевого самоврядування. Незважаючи на неоднозначність деяких регулювань, що активно обговорюються соціальними критиками, вони свідчать, наскільки регулювання є важливими для творення культурного ландшафту, соціальної взаємодії та ідентичності його мешканців і мешканок. До того ж важливим є погляд, що ***приватна власність не означає повної свободи, бо існує відповідальність щодо того, як приватне впливає на спільне. Люди можуть ідентифікувати себе з природною та культурною спадщиною "їхньої" території, попри те, що хтось інший володіє нею.***

1. В основі такої мальовничості та "екологічності" країн Західної Європи є також те, що вони свого часу перемістили індустріальну складову своєї економіки в країни "третього" світу або в Східну Європу з дешевшою "робочою силою", простішими законодавчими регулюваннями, зокрема, щодо тривалості робочого дня та екологічних стандартів, зосередившись на сфері послуг та наукомістких напрямках.

▲ Фрагмент вулиці в с. Липа (Івано-Франківська обл.).

Ландшафтна політика та Європейська ландшафтна конвенція

Європейська ландшафтна конвенція містить важливі загальні положення щодо розуміння ландшафту. Проте кожна країна сама на свій розсуд вирішує, як регулювати ландшафти. Україна підписала й ратифікувала Конвенцію, яка набула чинності 2006 року, проте в містобудівних законах ландшафт трактується переважно як природний, без його культурно-соціального виміру, на якому наголошує Конвенція. Культурний ландшафт в Україні не є визнаним об'єктом просторового планування населених пунктів на законодавчому рівні, як це зробила, наприклад, Японія. ***Окрім цього, тема культурного ландшафту, особливо сільської місцевості, не є предметом обговорення, як це є у випадку таких тем, як урбанізм, мобільність чи громадський простір.*** Іншою є ситуація з природним ландшафтом та збереженням природного середовища, увага до яких принаймні декларується в наявних містобудівних законах, які, проте, не завжди впроваджуються.

> У Конвенції йдеться про низку заходів, які зобов'язана зробити певна країна. Зокрема, у Статті 5 — "Заходи загального характеру" кожна Сторона зобов'язується:

а) визнавати ландшафти в законі як суттєвий компонент оточення людей, як вираження різноманітності їхньої спільної культурної та природної спадщини та як основу їхньої ідентичності;

б) визначати та впроваджувати ландшафтну політику, спрямовану на охорону, регулювання і планування ландшафту шляхом здійснення конкретних заходів, передбачених у Статті 6;

в) встановлювати порядок участі широкого загалу, місцевих і регіональних органів влади та інших сторін, зацікавлених у визначенні та впровадженні ландшафтної політики, згаданої в пункті б вище;

г) включати ландшафт до своєї політики у сфері регіонального та міського планування та до своєї культурної, екологічної, сільськогосподарської, соціальної та економічної політики, а також до будь-якої іншої політики, що може безпосередньо або опосередковано впливати на ландшафт.

У Конвенції “ландшафтна політика” означає “формування компетентними органами влади загальних принципів, стратегій та керівних положень, які дозволяють вживати конкретних заходів, спрямованих на охорону, регулювання та планування ландшафтів.”

Стаття 6 — Конкретні заходи

А. Підвищення рівня обізнаності. Кожна Сторона зобов’язується підвищувати рівень обізнаності громадянського суспільства, приватних організацій та органів державної влади щодо цінності ландшафтів, їхньої ролі та змін у них.

Б. Підготовка та освіта. Кожна Сторона зобов’язується сприяти:

а) підготовці спеціалістів в галузі оцінки ландшафтів та роботи з ними;

б) розробці мультидисциплінарних навчальних програм в галузі ландшафтної політики, охорони, регулювання та планування ландшафтів для фахівців у приватному та державному секторах, а також для відповідних об’єднань;

в) створенню шкільних та університетських курсів, які у відповідних предметних розділах висвітлюватимуть цінності, притаманні ландшафтам, і питання, які виникають у зв’язку з їхньою охороною, регулюванням та плануванням.

В. Ідентифікація та оцінка.

1. Кожна Сторона за активної участі зацікавлених сторін, як це обумовлено у Статті 5. в., з метою поліпшення знань стосовно її ландшафтів зобов'язується:

а)
i. ідентифікувати свої власні ландшафти на всій її території;

ii. аналізувати їхні характерні риси та фактори, що призводять до їх трансформації;

iii. фіксувати зміни.

б)
оцінювати ідентифіковані таким чином ландшафти, враховуючи особливе значення, яке їм надають зацікавлені сторони та населення, якого це стосується.

2. Порядок проведення такої ідентифікації та оцінки регулюється шляхом обміну досвідом і методологією, організованим між Сторонами на Європейському рівні відповідно до Статті 8.

Г. Цілі щодо якості ландшафту. Кожна Сторона зобов'язується визначати цілі щодо якості ландшафту для ідентифікованих та оцінених ландшафтів після обговорень громадськістю відповідно до Статті 5. в.

Д. Впровадження. Для реалізації ландшафтної політики кожна Сторона зобов'язується впроваджувати інструменти, спрямовані на охорону, регулювання та/або планування ландшафту.

Садибні будинки у одній із найзаможніжих країн світу — Швеції (вгорі), та, в одній з найбідніших країн Європи — Україні (внизу).

Культурні ландшафти та децентралізація влади в Україні — загрози, можливості та відповідальність громад

Внаслідок децентралізації та адміністративної реформи в Україні з 2014 року новостворені об'єднані територіальні громади (ОТГ) отримують все більше прав в регулюванні архітектури та просторового планування. Попри безліч запитань та відсутність чіткості в правах громад, немає сумніву, що в наступні роки їх реальні повноваження тільки зростатимуть. Паралельно відбулась передача сільськогосподарських земель, що були в державній власності (Держгеокадастру), між населеними пунктами для ОТГ. Через фіскальну децентралізацію більша частина коштів, "зароблених" громадою, залишається на місці. Найбільш економічно спроможні громади отримали значні надходження до місцевого бюджету. ОТГ є відповідальними за використання цих коштів та благоустрій і створення містобудівної документації міських чи сільських населених пунктів та всієї території, яка належить ОТГ, що є основою їх майбутнього розвитку. На даний момент (жовтень 2020) ландшафтний план офіційно є частиною загальної Схеми планування території ОТГ, але є обов'язковим лише в тих випадках, коли громада робить наголос на розвиток рекреації та туризму.

Розширення місцевих прав накладає і більшу відповідальність та створює потенційні загрози. Недостатня фаховість чи продуманість певних аспектів у створенні містобудівної документації без попереднього дослідження та залучення місцевих мешканців і мешканок може завдати шкоди культурним і природним ландшафтам, ідентичності регіону, комфортному середовищу життя людей та спричинити конфлікти між різними сторонами. Відсутність чи слабкість просторових та архітектурних регулювань, створених в ОТГ, низьке усвідомлення цінності культурних ландшафтів представниками і представницями місцевого самоврядування, мешканцями та мешканками, іншими зацікавленими сторонами є основними загрозами

для збереження, відновлення та регулювання культурних ландшафтів. Зокрема, це може відбутись через неврахування регіональних і місцевих історичних та культурних особливостей просторового планування, будівництва та сільського господарства, а також природних ландшафтів, тобто всього того, що відбувається зараз у більшості випадків.

При створенні регулювальних рекомендацій, що стосуються відновлення, збереження та підтримання культурних ландшафтів, важливо розглянути кілька ключових передумов. Зокрема, вони стосуються двох запитань:

- Які існують закони і регулювання в Україні та чому вони не працюють у випадку культурних ландшафтів?

- Хто має займатися відновленням, збереженням та плануванням культурних ландшафтів, кого потрібно залучити і які органи можуть впроваджувати та контролювати дотримання запропонованих регулювань?

> **Які закони і регулювання існують в Україні та чому вони не працюють у випадку культурних ландшафтів?**

В Україні, як і в інших країнах, існує багато нормативних регулювань, що стосуються окремих елементів культурного ландшафту, такі як закони щодо містобудування, благоустрою, охорони культурної та природної спадщини та багато інших. Проте з погляду культурного ландшафту ці регулювання є фрагментарними і не дають цілісного уявлення про середовище, тому є непридатними для збереження, регулювання та планування культурних ландшафтів. Окрім цього, формальна документація стосується території в адміністративних межах міста, села, району чи ОТГ з відсутнім наголосом на врахування навколишніх територій. Природні та культурні ландшафти є явищами, де адміністративні кордони не є визначальними, і співпраця між сусідніми адміністративними одиницями є дуже важливою.

Цілісний погляд на містобудівне середовище присутній у містобудівній документації для населених пунктів, які мають статус історичних (офіційне формулювання — ***історичні населені місця Укра-***

їни). За українським законодавством це — місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язаними з ними розплануванням та формою забудови, типовими для певних культур або періодів розвитку. Місто, селище чи село може бути визнано історичним і занесене до Списку, якщо воно відповідає щонайменше двом з таких критеріїв: наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоутворювальне значення; розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку XX століття); збереження основних композиційних центрів та композиційних осей населених місць; наявність рядової історичної забудови.

Такі населені пункти законодавчо потребують історико-архітектурного опорного плану, проєкту зон охорони пам'яток та проєкту меж і режимів використання історичних ареалів населених місць, що повинні бути створені разом з іншою містобудівною документацією — генеральним планом населеного пункту. Проте такий статус мають тільки міста та селища міського типу, а села опинилися поза цим списком з різних причин і тому для них відсутні містобудівні регулювання такого характеру. Дані регулювання можуть бути лише тоді, якщо сільський населений пункт лежить в межах історико-архітектурних, історико-культурних, історико-меморіальних та історико-етнографічних заповідників, що мають визначені межі і для яких також створюється історико-архітектурний опорний план. Сьогодні 34% історичних населених місць (136 з 401) мають визначені та затверджені в установленому порядку межі і режими використання історичних ареалів. Проте все, що поза ними, не має регулювань, пов'язаних із заповідником.

В жовтні 2020 р. Міністерством культури та інформаційної політики України розпочато процес погодження проєкту Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження традиційного характеру середовища та протидії хаотичній забудові". Законопроєкт передбачає запровадження чітких нормативів захисту територій, зони охорони та історичного ареалу, правил та процедур ведення господарської діяльності та будівництва на захищених територіях (зокрема, нормативне встановлення меж таких територій, їх режимів використання з врахуванням встановлених нормативів у земельному та містобудівному кадастрі).

Існують окремі регулювання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. Найбільший стосунок до культурних ландшафтів мають національні природні парки та регіональні ландшафтні парки, оскільки їх метою є також охорона історико-культурних об'єктів, і в їх межах розміщена значна кількість населених пунктів. Вони мають однакову мету, але різняться статусом, джерелом фінансування і, чомусь, назвами — "природний" та "ландшафтний"[2]. Національні природні парки та регіональ-

2. Національні природні парки є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створені з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;
- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також — забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань:

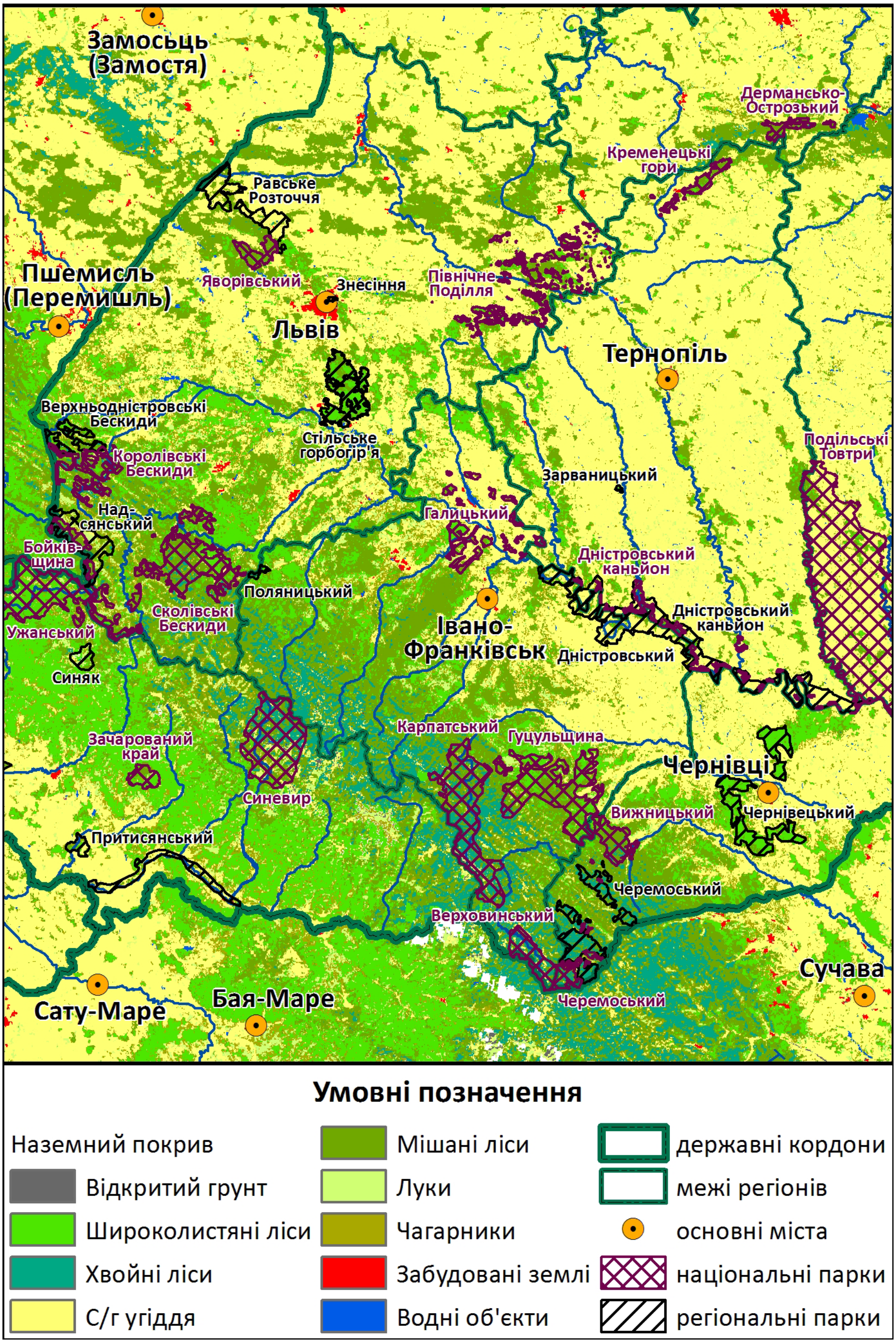
- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі. "Закон України про природно-заповідний фонд України".

До природно-заповідного фонду також входять інші природні території та об'єкти — природні й біосферні заповідники, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, які часто лежать в межах національних або регіональних парків з найбільш строгими регулюваннями; та штучно створені об'єкти — ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, пам'ятки природи, парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва, що можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

ні ландшафтні парки створені не тільки задля "збереження цінних природних комплексів та об'єктів", але також історико-культурних. Окрім цього, вони призначені для "створення умов ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо-виховній роботі". З цією метою в них встановлені чотири зони регулювання. У заповідній зоні регулювання найстрогіші, тут "ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання". У зоні регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарській зоні забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку. Таким чином національні природні парки та регіональні ландшафтні парки мають юридичну основу для створення регулювань щодо відновлення, збереження та планування культурного ландшафту.

З 2001 року існували регіональні та місцеві правила забудови, що були скасовані в 2011 році з введенням Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності". Закон про регіональні та місцеві правила забудови не визначав умов щодо використання в новому будівництві традиційних матеріалів, місцевих архітектурних стилів споруд чи історичних планувальних особливостей забудови. Він був спрямований на збільшення повноважень на регіональному (обласному) рівні. Проте 2011 року закон з суперечливою назвою "Про регулювання містобудівної діяльності" (оскільки закон і є регулюванням) був створений радше з метою сприяння веденню будівництва великими будівельними компаніями у регіонах.

▶ Карта наземного покриву та національних природних і регіональних ландшафтних парків, які функціонально та юридично мають усі підстави до збереження культурних ландшафтів. В Україні вони зосереджені лише на природоохоронній сфері (межі приблизні та отримані з різних відкритих джерел).

Замосьць (Замостя)
Равське Розточчя
Дерманськo-Острозький
Кременецькі гори
Пшемисль (Перемишль)
Яворівський
Знесіння
Північне Поділля
Львів
Тернопіль
Верхньодністровські Бескиди
Стільське горбогір'я
Подільські Товтри
Королівські Бескиди
Зарваницький
Над-сянський
Галицький
Бойків-щина
Дністровський каньйон
Поляницький
Сколівські Бескиди
Ужанський
Дністровський каньйон
Івано-Франківськ
Дністровський
Синяк
Карпатський
Гуцульщина
Зачарований край
Чернівці
Синевир
Вижницький
Чернівецький
Притисянський
Черемоський
Верховинський
Сучава
Сату-Маре
Бая-Маре
Черемоський
Умовні позначення
Наземний покрив
Відкритий грунт
Широколистяні ліси
Хвойні ліси
С/г угіддя
Мішані ліси
Луки
Чагарники
Забудовані землі
Водні об'єкти
державні кордони
межі регіонів
основні міста
національні парки
регіональні парки

Нова містобудівна документація після адміністративно-територіальної реформи та децентралізації 2014 року

У процесі децентралізації влади в Україні і реформи адміністративно-територіального устрою створені нові містобудівні документації для нових одиниць ОТГ — “Склад та зміст схеми планування території, на якій реалізуються повноваження сільських, селищних та міських рад (2017 р.)”, а в кінці 2019 р. такий обов’язковий документ, як “Комплексний план просторового розвитку громади” (законопроєкт 2280). За створення документації відповідають виконавчі органи сільських, селищних, міських рад з питань містобудування та архітектури разом з об’єднаними територіальними громадами, які відповідно до ст. 13 Закону України “Про архітектурну діяльність” належать до уповноважених органів містобудування та архітектури. Такі схеми планування території вже існували до цього на інших рівнях: національному — Схема планування держави, регіональному — області та райони, місцевому — генеральні плани окремих населених пунктів та детальні плани території (ДПТ). Ландшафтний план та екологічна складова є офіційно їх частиною.

Проте, пояснення щодо ландшафтного плану виражають “технічний”, “ресурсний”, “ДБН-нівський” та “інженерний” підхід районного планування до розуміння ландшафту, що далекі від положень Європейської ландшафтної конвенції і не можуть бути основою для його збереження, регулювання та/або планування. Ландшафтний план ОТГ “Склад та зміст схеми планування території…” поданий списком окремих елементів, що повинні бути відображені в ньому, без розуміння цілісності ландшафтів і особливостей зв’язку людей з ними, екологічної цінності традиційних культурних ландшафтів, їх системи забудови, архітектурних стилів та особливостей місцевого землекористування та сільського господарства.

Окрім того, у “Складі та змісті схеми планування територій…” ландшафтний план є обов’язковим лише в тих випадках, коли гро-

мада визначила туризм та рекреацію як свій основний стратегічний напрямок розвитку. Проте з перспективи сталого розвитку і зменшення негативного впливу людини на природне середовище ландшафтні плани та відновлення та/або збереження традиційних культурних ландшафтів як найбільш гармонійних щодо природи повинні бути у містобудівній документації незалежно від того, чи громада робить наголос на туризм та рекреацію.

> **Хто має займатися відновленням, збереженням та плануванням культурних ландшафтів, кого потрібно залучити і які органи можуть впроваджувати та контролювати дотримання створених регулювань?**

Для охорони, регулювання та/або планування культурних ландшафтів повинна бути сформована окрема міждисциплінарна група фахівців і фахівчинь, в межах створення містобудівної документації ОТГ чи окремого населеного пункту. Окрім цього, на різних етапах мають бути залучені представники та представниці місцевого самоврядування, бізнесу, мешканці та мешканки та інші зацікавлені сторони. До міждисциплінарної групи варто залучати фахівців і фахівчинь зі сфери архітектури, просторового планування міст і сіл, дизайну середовища, екології, географії, етнографії, економічної науки, агрономії, соціології, історії, краєзнавства. ***Ключовими у цьому процесі є комунікація між різними сторонами, інтегрованість різних структур та інституцій задля створення спільного й узгодженого з іншими документами плану щодо охорони, регулювання та/або створення нового культурного ландшафту.***

Органом, що впроваджуватиме регулювання культурних ландшафтів та контролюватиме їх дотримання на юридичному рівні, є об'єднана територіальна громада, а саме відповідальні органи за містобудування та архітектуру. Закон "Про місцеве самоврядування в Україні" дає можливість регулювати всі елементи ландшафту й створювати свої місцеві вимоги щодо архітектурних стилів, системи забудови, просторового планування та ведення сільського господарства. Регулювання можуть бути присутні як і в "Складі та змісті схеми планування територій…", так і в статутах ОТГ. Наприклад, у Примірному статуті Закон "Про місцеве самоврядування в Україні" дає можливість регулювати всі елементи ландшафту й створювати

свої місцеві вимоги до його вигляду і найчастіше застосовується зараз щодо регулювання реклами у громадському просторі. Регулювання можуть бути присутні як і в "Складі та змісті схеми планування територій…", "Комплексному плані просторового розвитку громади" та у "Складі та змісті плану зонування території"або й окремим розділом про культурні ландшафти у статутах ОТГ. Наприклад, у Примірному статуті (https://auc.org.ua/sites/default/files/library/mod1web.pdf), що його розробила Асоціація міст України, може бути вказано конкретні регламенти щодо культурних ландшафтів та їхніх окремих елементів. Зокрема, у статті 1.2.4 йдеться про місцеві правила забудови та використання територій. Дотримання вимог щодо культурного ландшафту певної місцевості можуть бути перевірені перед наданням дозволу на будівництво через документ — будівельний паспорт[3].

Будівельний паспорт, тобто дозвіл на будівництво, видає головний архітектор чи архітекторка ОТГ (уповноважений орган містобудування та архітектури), які переважно перевіряють лише регулювання ДБН. Проте вони можуть, посилаючись на прийняті нормативні регламенти забудови в ОТГ, не надати будівельний паспорт у випадку порушення встановлених у громаді регулювань нового будівництва. Із законодавчої точки зору України, зокрема через наявність закону 2011 року "Про регулювання містобудівної діяльності", повноваження громад у містобудуванні є все ж доволі обмеженими.

Зараз будівельний паспорт виконує протилежну функцію — спрощує будівництво садибних будинків з двома поверхами та мансардою до 500 кв. м. Будівля такого значного розміру має вирішальний вплив на вигляд культурного ландшафту. Будівельний паспорт

3. На основі будівельного паспорта з січня 2019 року можна будувати індивідуальні (садибні) житлові будинки, садові, дачні будинки не вище двох поверхів (без урахування мансардного поверху) з площею до 500 квадратних метрів, господарські будівлі і споруди, гаражі, елементи благоустрою та озеленення земельної ділянки (ст. 27 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності"). Цей документ створений замість вихідних даних на проєктування об'єкта містобудування. Будівельний паспорт містить текстові та графічні матеріали, найважливішим з яких є схема забудови земельної ділянки. На схему забудови мають бути нанесені будівлі та споруди, які планується розмістити на земельній ділянці, оскільки будівництво об'єктів, яких немає у будівельному паспорті (та, відповідно, у повідомленні ДАБІ) буде вважатися самочинним.

складається на підставі поданих забудовником ескізних намірів забудови (місце розташування будівель та споруд на земельній ділянці, відстані до меж сусідніх земельних ділянок та розташованих на них об'єктів, інженерних мереж і споруд, фасади та плани поверхів об'єктів із зазначенням габаритних розмірів, перелік систем інженерного забезпечення, у тому числі автономного, що плануються до застосування, тощо). Ескізні наміри забудови, які подає замовник до органів містобудування та архітектури, дозволяється виконувати в довільній формі. ***Будь-які вимоги надати ескізи, виконані сертифікованим архітектором — є незаконними.*** Окрім цього, при будівництві за будівельним паспортом проєкт будівництва не вимагається, тому стилістика форм садибних будинків формується за уподобанням забудовника та будівельників.

Отже в теперішніх умовах покладатись на законодавство з метою збереження культурних ландшафтів, навіть в межах населених пунктів, що мають статус історичного населеного місця, не варто. Лише усвідомлення цінностей культурних ландшафтів місцевою громадою, її активність та захист, зокрема від зовнішніх та внутрішніх забудовників, може змінити ситуацію. Проте і тут є багато запитань, що стосуються смаків громади та будівництва нового об'єкту. Наприклад, більшість нових церков після 1991 року, сумнівного архітектурного стилю, було споруджено саме за ініціативи громад та священників. Такою ж є ситуація з пам'ятниками у громадських просторах.

Важливість залучення зацікавлених сторін та легітимність — визнання регулювань громадою

До процесу створення регулювань залучаються різні зацікавлені сторони, у кожної з яких свої потреби та погляди на цінність культурних ландшафтів і рівень строгості їх регулювання. Серед них — місцева влада, громадські організації, власники й власниці землі та нерухомості, бізнес, місцеві та немісцеві інвестори й інвесторки, мешканці та мешканки різних соціальних класів, віку і поглядів, депутати й депутатки, священники, громади національних меншин чи переселені в минулому спільноти, а також представники та представниці окремих інституцій, наприклад, музеїв чи національних природних і регіональних ландшафтних парків.

Залучення представників та представниць Любарської ОТГ до створення стратегії просторового розвитку громади, Інтегроване просторове планування для об'єднаних територіальних громад від CANactions School, м. Житомир, 2019 р.

Досягнути консенсусу може бути надзвичайно складно, зокрема й через різні владні відносини всередині громади, між різними інституціями і державними органами різних рангів та через нечіткі регулювання, розподіл повноважень і слабку комунікацію між всіма учасниками й учасницями. Зацікавлені сторони мають різну владу, і владні відносини між ними можуть бути визначальними щодо майбутнього культурного ландшафту. Кожна зі сторін відіграє свою роль у його збереженні та плануванні і може мати різний вплив залежно від конкретного випадку. Часто нормативні регулювання та закони поступаються особливому місцевому контексту та людському фактору як у позитивний, так і в негативний бік.

Залучення різних учасників й учасниць — зацікавлених сторін, з розумінням їх цінностей та пріоритетів щодо культурного ландшафту допомагає налагодженню співпраці й діалогу та формуванню спільного погляду щодо регулювань, хоч і займає багато часу і зусиль. Оскільки місцеве населення є основним "користувачем" культурних ландшафтів, що живе в ньому і його творить, то воно й повинно бути найбільшою мірою залучене до створення регулювань. ***Для уникнення розбіжностей інтересів та конфліктів важливим є погляд, що ландшафт — спільне благо, а його цінності не замінюють одні одних.***

Причетні

Роман Лозинський — автор проєкту та видання; географ-дослідник, магістр географії Університету Південного Іллінойсу в Едвардсвіллі (США, 2017) та Львівського національного університету ім. І. Франка (2009); викладач Українського католицького університету, кафедра культурології. Експертиза: культурний ландшафт як соціальне явище, зміни ландшафтів в останню декаду Радянського Союзу та після 1991 р., вплив приватизації землі та владних відносин на ландшафти.

Микола Майданський — співавтор вибраних розділів та консультант видання; еколог, краєзнавець, розробник природоохоронних територій та об'єктів, пам'яток історії та культури, інженер науково-дослідної лабораторії “Інженерно-географічних, природоохоронних і туристичних досліджень” Львівського національного університету ім. Ів. Франка географічного факультету.

Алла Мартинюк-Медвецька — співавторка вибраних розділів та консультантка видання у сфері архітектури; архітекторка-дослідниця, старша викладачка кафедри архітектури та реставрації Львівської політехніки (до 2017 р.), дослідниця пам’яток архітектури Львівської обл. в “Центрі пам’яткоохоронних досліджень” (2017–2020), лекторка.

Ярослав Івах — економіко-географ, кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка. Консультант у сферах екології, сільського господарства та економіки Галичини, впливу господарства та житлового будівництва на ландшафти.

Олександр Коротких — архітектор, урбаніст, куратор та лектор, керівник Агенції просторового розвитку (м. Вінниця). Консультант у сферах громадського простору та природи, архітектурних та містобудівних регулювань, переосмислення та збереження радянського модернізму.

Зоряна Рибчинська — кандидатка філологічних наук, завідувачка кафедри культурології, Українського католицького університету. Консультантка у сферах культурної спадщини та історичної пам'яті як соціальних явищ, залучення зацікавлених сторін у збереження культурних ландшафтів.

Мирослав Дністрянський — історичний географ, доктор географічних наук, професор кафедри географії України Львівського національного університету ім. І. Франка. Консультант у сферах історичної географії та етнографії.

Оксана Дудко — історикиня-дослідниця, кандидатка історичних наук (2011), докторантка Торонтського університету (Канада). Консультантка у сферах соціальної і культурної історії Галичини першої половини XX ст.

Юрій Мориквас — дизайнер та фотограф, стипендіат мистецької програми Gaude Polonia (Wroclaw, Polska). Візуальний стиль проєкту, дизайн та верстка друкованого видання, ілюстрації, дизайн та створення вебсайту.

Анатолій Смалійчук — географ, кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії, Львівський національний університет ім. І. Франка. Виготовлення карт.

Дарія Мацола — ілюстраторка. Створення графічних скетчів.:

Ірина Білан — провідна фахівчиня з методів розширення ринку відділу розвитку та роботи з партнерами НКММК "Мистецький арсенал" (Київ). Промоція проєкту, комунікаційний супровід.

Бібліографія

Antrop, Marc, and Veerle Van Eetvelde. 2017. *Landscape perspectives: the holistic nature of landscape.* Springer, Dordrecht. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-024-1183-6

Antrop, Marc. 2005. "Why Landscapes of the Past are Important for the Future". *Landscape and Urban Planning.* Vol. 70, 21–34.

Cybriwsky, Roman. 2019. *The Ukrainian Panorama: Dispatches from the Road about People, Places, Progress, and Problems.* Dnipro-Podil Books.

Cybriwsky, Roman. 2018. *Along Ukraine's River: A Social and Environmental History of the Dnipro.* Central European University Press.

Czerner Olgierd. 1997. Lwów na dawnej rycinie i planie. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.

Duncan, James S., and Nancy G. Duncan. 2010. "Doing Landscape Interpretation." In *The SAGE Handbook of Qualitative Geography,* edited by DeLyser, Dydia, Steve Herbert, Stuart C. Aitken, Mike Crang, and Linda McDowell, London, UK: SAGE. 225–247.

Duncan, James S., and Nancy G. Duncan. 2004. *Landscapes of Privilege.* New York: Routledge. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203505755

Elbakidze, Marine and Per Angelstam. 2007. Implementing sustainable forest management in Ukraine's Carpathian Mountains: The role of traditional village systems, *Forest Ecology and Management,* Vol. 249 (1–2), 28–38. DOI: https://doi.org/10.1016/j.foreco.2007.04.003.

Foote, Kenneth E, and Maoz Azaryahu. 2009. Semiotics. In *International Encyclopedia of Human Geography.* Amsterdam: Elsevier. 89–94.

Groth, Paul Erling. 1997. "Frameworks for Cultural Landscape Study." In *Understanding Ordinary Landscapes,* edited by Groth, Paul Erling, and Todd W. Bressi, New Haven: Yale University Press. 1–21.

Groth, Paul Erling and Chris Wilson. 2003. "The Polyphony of Cultural Landscape Study: An Introduction". In *Everyday America: Cultural Landscape Studies after J. B. Jackson,* edited by Chris Wilson and Groth, Paul Erling. University of California Press. 1-22.

Hirt, Sonia. 2012. *Iron Curtains: Gates, Suburbs, and Privatization of Space in the Post-Socialist City.* Hoboken, N. J.: Wiley & Sons.

Hoelscher, Steven. 2009. Landscape Iconography. In *International Encyclopedia of Human Geography.* Amsterdam: Elsevier. 132–139.

Hoelscher, Steven. 2006. Cultural Landscape. In *Encyclopedia of Human Geography.* Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications. 75–78.

Humphrey, Caroline. 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism.* Ithaca: Cornell University Press.

Kaur, Egle, Hannes Palang and Helen Sooväli-Sepping. 2004. Landscapes in Change — Opposing Attitudes in Saaremaa, Estonia. *Landscape and Urban Planning.* Vol. 67(1), 109–120.

Leichenko, Robin M. and William D. Solecki. 2005. Exporting the American Dream: The Globalization of Suburban Consumption Landscapes. *Regional Studies,* Vol. 39(2), 241–253.

Lehr John C. and Cipko Serge. 2015. The Ukrainian Cultural Landscape in Canada and Brazil: A Century of Change and Divergence. *Canadian Ethnic Studies,* Volume 47, Numbers 4–5, 171–204.

Lewis, Peirce F. 1979. "Axioms for Reading the Landscape." In *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays,* edited by Meinig, D. W., and John Brinckerhoff Jackson, New York: Oxford University Press. 11–32.

Lindström, Kati and Kalevi Kull, Hannes Palang. 2011. Semiotic Study of Landscapes: An overview from semiology to ecosemiotics. *Sign Systems Studies.* Vol. 39. 12–36.

Lozynskyi, Roman. 2019. Rethinking the Role of Land Privatization in Peri-urban Transformations in Ukraine: the Case Study of Sokilnyky, Lviv oblast., *Human Geography Journal.* Kharkiv. Vol. 27. 48–59. DOI: https://doi.org/10.26565/2076-1333-2019-27-06

Meinig, Donald W. 1979. Symbolic Landscapes. Some idealizations of American communities. In *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays,* edited by Meinig, Donald W., and John Brinckerhoff Jackson, New York: Oxford University Press. 164–192.

Mihăilescu, Vintilă. 2016 "Reading a House. Migration, Households and Modernity in Post-communist Rural Romania". In *Brave New World — Romanian Migrants' Dream Houses,* edited by Betea, Raluca, and Wild, Beate, Bucharest: Romanian Cultural Institute. 48–57.

Mitchell, Don. 2000. *Cultural Geography: A Critical Introduction.* Oxford, U.K.: Blackwell Publishers.

Mitchell, D. 2008. "New Axioms for Reading the Landscape: Paying Attention to Political Economy and Social Justice". In *Political Economies of Landscape Change: Places of Integrative Power,* edited by Wescoat, James L. Jr, Johnston, Douglas M. Dordrecht: Springer. 29–50.

Morin Karen M. 2009. "Landscape Perception". In *International Encyclopedia of Human Geography.* Morin Karen M, Rob Kitchin, Nigel Thrift ed. 12 volumes. Elsevier.

Norton, William. 2006. *Cultural Geography: environments, landscapes, identities, inequalities. — 2nd ed.* Oxford University Press.

Orłowicz Mieczyslaw. 1919. *Ilustrowany przewodnik po Galicyi.* Lwów.

Palang, Hannes and Anu Printsmann, Éva Konkoly-Gyuró, Mimi Urbanc, Ewa Skowronek, Witold Woloszyn. 2006. The Forgotten Rural Landscapes of Central and Eastern Europe. *Landscape Ecology.* Vol. 21(3), 347–357.

Principles of Intelligent Urbanism. Retrieved from: https://missurasa.wordpress.com/2013/05/09/principles-of-intelligent-urbanism/

Protecting Historical Cultural Landscapes to Strengthen Regional Identities and Local Economies. 2006–09. Retrieved from: http://www.infraeco.pl/en/art/a_15401.htm

Robbins, Paul. 2007. *Lawn People: How Grasses, Weeds, and Chemicals Make Us Who We Are.* Philadelphia: Temple University Press.

Saknītis, Jānis. 2011. *Coastal Construction Guidelines.* Retrieved from: https://www.celotajs.lv/cont/prof/proj/PolProp/Dokumenti/Apbuves_vadlinijas_eng_web.pdf?fbclid=IwAR1-OqMvJZ0x8fQzGWkGCeJ9G-FFIZcUtuuJaUqwwHvxvDfQpZhHFIUAsd

Stanilov, Kiril and Ludek Sykora. 2014. "The Challenge of Postsocialist Suburbanization and Managing Suburbanization in Postsocialist Europe". In *Confronting Suburbanization: Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe,* edited by Stanilov, Kiril and Ludek Sykora. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell. 1–32.

The Importance of Small Towns. 2014. The European Council for the Village and Small Town (ECOVAST). http://www.ecovast.org/papers/ECOVAST%20Importance%20of%20Small%20towns.pdf

Tsenkova, Sasha. Informal settlements in post-communist cities: Diversity factors and patterns. *Urbani izziv.* Vol. (2). 2010. 73–84. DOI: http://dx.doi.org/10.11575/PRISM/33907

Wolff, Larry. 2010. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford University Press.

World Heritage cultural landscapes: a handbook for conservation and management Retrieved from: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187044

Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. Упорядник і науковий редактор Ю. Бірюльов. Львів: Центр Європи, 2008.

Бірюльов Ю. 2005. *Мистецтво львівської сецесії.* Львів: Центр Європи.

Бойко О. 2008. *Синагоги Львова.* Львів: ВНТЛ-Класика.

Воловик В. 2013. *Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування.* Вінниця: ТОВ "Вінницька міська друкарня".

Вуйцик В. 2004. *Вибрані праці до 70-річчя з дня народження.* Львів: інститут "Укрзахідпроектреставрація". Число 14.

Вульф Л. 2009. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва.* Київ: Критика. (Larry Wolff. 1994. I*nventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment,* Stanford University Press).

Гошко Ю., Кіщук Т., Могитич І., Федака П. 1987. *Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст.* Київ: Наукова думка.

Гримич М. 2016. *Життя під піньорами: Культурний ландшафт українських поселень Бразилії.* К.: Дуліби.

Гродзинський М. 2005. *Пізнання ландшафту: місце і простір.* Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".

Данилюк А. 2001. *Оповіді про експонати львівського скансену.* Львів: Сполом.

Данилюк А. 2003. *Шляхами України. Етнографічний нарис.* Львів: Світ.

Денисик Г. 2014, 2015. *Антропогенне ландшафтознавство.* Вінниця: Вінницька обласна друкарня.

Децентралізація. 2018. 479 ОТГ отримали у власність майже один млн. га Земель сільськогосподарського призначення. Доступно за посиланням: https://decentralization.gov.ua/news/9914

Диба Ю. 2005. *Українські храми-ротонди X — першої половини XIV століть.* Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка".

Дністрянський М. 2019. *Роль різноспрямованих колонізаційних рухів у заселенні Українських Карпат упродовж XIII — першої половини XIX ст.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

Дністрянський М, Дністрянська Н. 2013. *Дуже малі міські поселення Львівської області: суспільно-географічний потенціал та перспективи розвитку.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка. — 198 с.

Європейська Ландшафтна Конвенція. 2000. Доступно за посиланням: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154

Івах Я. 2013. Розвиток рекреаційної сфери та проблеми раціонального використання природних ресурсів у Карпатському регоіні України. *Вісник Львівського університету,* Львів. № 42, 136–143.

Івах Я. 2013. Еколого-географічні особливості природокористування у басейні річки Полтви. *Історія української географії.* Тернопіль. № 27.

Івах Я. 2014. Територіальні аспекти дослідження соціоекологічних проблем Львівскьої області. *Вісник Львівського університету,* Львів. № 45, 227–236.

Інтегроване просторове планування для громад https://hromada.canactions.com

Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження. Г. П. Петришин, У. Іваночко, Ю. Ідак, С. Топилко, Х. Бойко, Н. Соснова, О. Олешко, Л. Гнесь; За ред. Г. Петришин. Львів: Національний університет "Львівська політехніка", 2006.

Контури розумного землеробства. Доступно за посиланням: https://agrotimes.ua/article/konturi-rozumnogo-zemlerobstva/?fbclid=IwAR2dg1zE1HiiosAh9EjRGi_-SpfvW4VtzJw_opceaD6SoU-lvis338A1pH4

Котлобулатова І. 2008. *Львів на фотографії 1860–2006.* Львів: Центр Європи.

Криштоп Т., Рись Р., Кошелюк Л., Власенко Є., Грищенко М., Денисенко В., Лозинський Р., Пітірімова О., Смірнова М., Томанн У. 2019. *Посібник з питань просторового планування для уповноважених органів містобудування та архітектури об'єднаних територіальних громад* (доповнене друге видання), U-LEAD з Європою. Доступно за посиланням: https://lp.it4u.ua/ulead

Круглов І. 2008. Делімітація, метризація та класифікація морфогенних екорегіонів Українських Карпат. *Український географічний журнал.* № 3. 59–68.

Крушинська О. 2008. *Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини.* Київ: Грані-Т.

Лозинський Р. 2019. Якими будуть краєвиди-ландшафти України та чому це важливо. *Критика.* № 9–10.20–27. Доступно за посиланням: https://krytyka.com/ua/journal/rik-xxiii-chyslo-9-10-263-264.

Лозинський Р. 2019. Хаос та нерівність у львівському передмісті. *Спільне.* № 12. 114–124. Доступно за посиланням: https://commons.com.ua/uk/haos-i-nerivnist-u-lvivskomu-peredmisti/

Лозинський Р. 2020. Семіотика ландшафту та його візуальний/текстуальний аналіз у англо-американській культурній географії. *Часопис соціально-економічної географії.* № 28, Харків. 25–34. DOI: https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-28-03

Лозинський Р. 2020. Повсякденні ландшафти приміських сіл Львова: візуальний аналіз постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Львівського університету. Серія географічна.* № 54. В друці.

Лукомський Ю. 1991. *Архітектурна спадщина Давнього Галича.* Галич.

Мартин А. 2018. Держгеокадастр і надалі залишатиметься реальним “хазяїном всія земель”. *AgroPolit.com.* Доступно: https://agropolit.com/interview/435-derjgeokadastr-i-nadali-zalishatimetsya-realnim-hazyayinom-vsiya-zemel

Мартинюк А., Тарас Я. 2000. Перший детальний план м. Львова. *Народознавчі зошити.* № 2. Львів, Інститут народознавства. 365–370.

Мартинюк-Медвецька А. 2002. Збереженість давньої планувальної структури та елементів у кам'яниці № 45 на пл. Ринок у Львові. *Вісник НУ “ЛП”, “Архітектура”,* № 439. Львів: вид-во НУ “ЛП”. 155–162.

Мартинюк-Медвецька А., Боровець З. 2006. Туристичними стежками Золочівщини. *Золочівщина.* Львів: МС. 713–744.

Маруняк Є., Голубцов О., Лісовський С., Чехній В., Фаріон Ю., Хайланд Ш., Май А. 2014. *Ландшафтне планування в Україні.* Київ: Реферат.

Миклащук І. 2019. Передали на місця? Три проблеми з землею для ОТГ. *Економічна Правда.* Доступно за посиланням: https://www.epravda.com.ua/columns/2019/04/12/646954/

Могитич І. 2003. Дерев'яні храми та дзвіниці. *Історія української архітектури.* Київ: Техніка.

Могитич І. 1999. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”.* Львів: Укрзахідпроектреставрація, Ч. 10.

Нога О. 2009. *Іван Левинський: архітектор, підприємець, меценат.* Львів: центр Європи.

Патріарх Д. (В. Ярема). 1998. *Церковне будівництво Західної України.* Львів.

Плохій С. 2016. Брама Європи. *Історія України від скіфських воєн до незалежності.* Харків: КСД (Serhii Plokhii. The Gates of Europe: *A History of Ukraine.* New York: Basic Books, 2015.)

Поллак М. 2017. *До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини.* Чернівці: Книги—XXI. (Pollack Martin. *Nach Galizien. Von Chassiden, Huzulen, Polen u. Ruthenern. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina.* Edition Christian Brandstätter, Wien, 1984.)

Поллак М. 2015. *Отруєні пейзажі.* Книги—XXI (Pollack Martin. *Kontaminierte Landschaften.* Residenz Verlag, St. Pölten und Wien, 2014.)

Прибєга Л. *Дерев'яні храми Українських Карпат.* Київ: Техніка, 2007.

Примірний статут територіальної громади розроблений Асоціацією міст України. 2016. Доступно за посиланням: https://auc.org.ua/sites/default/files/library/mod1web.pdf

Природа Івано-Франківської області. Ред. Геренчук К. Львів: Видавниче об'єднання “Вища школа”, 1973.

Природа Львівської області. Ред. Геренчук К. Львів: Видавниче об'єднання “Вища школа”, 1981.

Природа Тернопільської області. Ред. Геренчук К. Львів: Видавниче об'єднання “Вища школа”, 1979.

Резиденція ландшафт як монумент https://izolyatsia.org/ua/project/landscape-monument/landscape-monument/

Савчук І. 2019. *Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі.* — Київ: НАН України, Ін-тут історії України.

Сілецький Р. 2011. *Традиційна будівельна обрядовість українців.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка.

Січинський В. 1925. *Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XV–XIX ст.* Львів.

“Склад та зміст схеми планування території, на якій реалізуються повноваження сільських селищних та міських рад (ДБН Б. 1.1-21:2017)”. 2017. Доступно за посиланням: http://kbu.org.ua/assets/app/documents/20 (1).1. ДБН Б.1.1-21-2017 Склад та зміст схеми планування території.pdf

Смалійчук А. 2018. Динаміка сільськогосподарського землекористування Західного регіону України: просторова структура та чинники. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка,* Серія: географія. № 1. 80-190.

Снайдер Т. 2011. *Криваві землі.* Київ: Грані–Т. (Snyder Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin.* 2010. Basic Books).

Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Виставка “(не)означені” https://www.lvivcenter.org/exhibition/un-named-2/

Ілюстрації

Барабах Роман — с. 35 (зліва)

Волошин Богдан — с. 51, 70 (верхнє та нижнє), 71, 81, 82, 95 (нижнє), 134 (нижнє), 135 (нижнє), 139, 165

Гапаляк Катерина — с. 68

Гуменюк Олена — с. 198

Державний історико-культурний заповідник "Тустань" — с. 56, 59, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187

Елбакідзе Маріне, Ангелстам Пер *(Elbakidze Marine, Angelstam Per)* — с. 54

Кусяк Марек *(KusiakMarek)* — с. 156

Лозинський Роман — с. 19, 31, 33 (верхнє та нижнє), 35 (нижнє справа), 44, 48, 52, 65, 67 (нижнє), 91 (нижнє), 128, 133 (верхнє), 134 (верхнє), 149 (верхнє та нижнє), 150, 151, 153, 154, 157, 161 (верхнє), 176, 189 (нижнє), 190 (верхнє та нижнє), 199, 210

Лозинський Михайло — с. 37, 133 (нижнє)

Майданський Микола — с. 85, 191 (верхнє та нижні)

Мартинюк-Медвецька Алла — с. 62, 63, 142, 144, 166 (нижнє)

Мацола Дарія — с. 4, 9

Мориквас Юрій — обкладинка, фото розділів (с. 16, 40, 72, 102, 146, 170, 192), с. 25, 135 (верхнє), 145, 212, 214

Москалюк Катерина — с. 124

Пархуць Любомир — с. 161 (нижнє), 162 (верхнє та нижнє)

Процик Остап — с. 35 (верхнє справа)

Смалійчук Анатолій — с. 76, 205

Стрільців Маріан — с. 105

Шостак Володимир — с. 188 (верхнє та нижнє)

Museudo Milênio *("Музей тисячоліття", Бразилія)* — с. 130

Усі ілюстрації публікуються з дозволу авторів та інституцій.

У суспільному надбанні:

с. 20 — Автор: Robert Brink — own work. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 3.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1526031

с. 23 — Автор: Thomas Schoch — own work. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 3.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=671205

с. 24 — National Museum Wales. Retrieved October 15, 2020 from https://museum.wales/collections/online/object/5922cb22-b733-36b9-9195-3bb33ad07270/Big-Pit-Colliery-slide/?field0=string&value0=Big%20Pit%20colliery&field1=with_images&value1=1&page=4&index=44

с. 36 — Автор: власна робота — власна робота. Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved October 15, 2020 from https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=1000592

с. 39 (1) — Retrieved October 15, 2020 from http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=92504, https://old.uinp.gov.ua

с. 39 (2) — Автор: Unknown author. Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lw%C3%B3w_(Lviv),_ul.Pie%C5%82tewna,_1944.jpg

с. 39 (3) — Retrieved October 15, 2020 from https://ioh.pl/artykuly/pokaz/ziemie-zachodnie-za-kresy-zysk-czy-strata,1132/

с. 39 (4) — Автор: Unknown author. Wikimedia Commons, the free media repository. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=64720985

с. 61 — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/22929082/obiekty/789274

с. 67 (верхнє) — Author: Rbrechko. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/76/Chortova_Hora_RB.jpg/1920px-Chortova_Hora_RB.jpg

с. 83 — Автор: Водник. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY 3.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Церква Пресвятої Трійці на Сихові.jpg

с. 84 — Автор: Сергій Криниця (Haidamac). Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY 3.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zolkiew_Cerkiew_Pr_Trojce_02.jpg

с. 88 — Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/5911251/obiekty/457485

с. 89 — Biblioteka Narodowa in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://polona.pl/item/kraj-slonca-i-winnic-cieple-podole,MTY3NjE2Ng/6

с. 90 — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/573209e724d25cbf978d6b92bf8959fce400a40c1d9fc27b20b898184be37b49

с. 91 (верхнє) — Автор: Igor Punda — Власна робота. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=64589554

с. 95 (верхнє) — Автор: Валерій Ящишин — Україна. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 3.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=27754317

с. 96 — Biblioteka Narodowa in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license

с. 99 — Автор: Zyskoserhii. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:На_полонині._Panorama.jpg

с. 100 (верхнє) — Автор: Bukovynka — Власна робота. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=36059190

с. 100 (нижнє) — Автор: Okosmin. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 3.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Стара_церква_(Ворохта).JPG

с. 101 (верхнє) — Автор: User unknown — Власна робота. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=90070339

с. 107 (верхнє) — Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/23043240/obiekty/786836#opis_obiektu

с. 107 (нижнє) — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/24113966/obiekty/796749

с. 108 (верхнє) — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/23693215/obiekty/790080

с. 108 (нижнє) — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/23289479/obiekty/790900

с. 109 (верхнє) — Author: Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/23934139/obiekty/793380#opis_obiektu

с. 109 (нижнє) — Henryk Poddębski. Archiwum fotograficzne Henryka Poddębskiego, Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/21649023/obiekty/782489#opis_obiektu

с. 122 — Автор: П. Жолтовський. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Yaryshiv,_wooden_synagogue.jpg

с. 126 — Автор: Rbrechko. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:46-233-0009_Svirzh_Castle_RB.jpg

с. 137 — Автор: Klymenkoy — Власна робота. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 3.0, Retrieved October 15, 2020 from https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Церква_Святого_Пантелеймона_17.jpg

с. 138 — Author: Henryk Bielamowicz. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Smolnik,_cerkiew_św._Michała_Archanioła_(HB1).jpg

с. 141 — Polska-org.pl. Retrieved October 15, 2020 from https://polska-org.pl/7919141,Stary_Sambor.html

с. 144 — Автор: Lubov Pavlivna. Wikimedia Commons, the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0. Retrieved October 15, 2020 from https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/01/St._George%27s_Church%2C_Drohobych.jpg

с. 155 — Автор: Neovitaha 777, Wikimedia Commons. the free media repository. Distributed under CC BY-SA 4.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Замок-палац_(мур.)_16-17_ст._смт.Поморяни_1.JPG

с. 166 (верхнє) — Автор: Unknown author, Public domain. Wikimedia Commons. Distributed under CC BY-SA 4.0 license. Retrieved October 15, 2020 from https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:2Кристинополь.jpg

с. 168 (верхнє) — Narodowe Archiwum Cyfrowe in Poland. Distributed under CC0 1.0 Universal / public domain license. Retrieved October 15, 2020 from https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/jednostka/-/jednostka/5929232/obiekty/304511#opis_obiektu

с. 168 (нижні) — Google Street View та Google photo (Петро Галичанівський)

с. 189 (верхнє) — Google Street View

Cultural Landscapes of Galicia (Ukraine):
The Ethics of Human-Nature Relation

Roman Lozynskyi

Культурні ландшафти Галичини:
етика взаємодії людини з природою

Роман Лозинський

Літературна редакторка *Надія Мориквас*
Дизайн та верстка *Юрко Мориквас*

Підписано до друку 10.11.2020 р.
Формат 70х100 1/16 . Ум. друк. арк. 14.
Друк офсетний. Наклад 350 прим.
Гарнітура "Vollkorn"

Видавництво "Ладекс"

вул. Зелена 115-б
Львів, Україна
Тел.: (032) 241 72 75
office@ladex.com.ua
ladex.com.ua

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

This publication is the result of an interdisciplinary study of the cultural landscapes of Galicia (Ukraine). Cultural landscapes reflect important values in the lives of individuals and communities — they are the foundation of a comfortable environment, local identity, the preservation of historical heritage, tourism development, and responsible human-nature relations. The publication considers cultural landscapes as a complex aspect of interactions between society and environment, and traces the dynamics of landscape changes since the beginning of the tenth century due to the influence of technology, market forces, and ideologies. The main threats to the destruction of traditional cultural landscapes and ways to overcome them are presented. There are also examples of ways of preserving, regulating and/or planning rural cultural landscapes based on local architecture, urban planning, and the environment. During field trips to different parts of Galicia, a rich body of illustrative material was collected, partially presented in this publication. The target audience is a professional community in the fields of architecture and spatial planning of cities and villages, museum affairs, tourism, environmental protection, as well as a wide range of other readers who are not indifferent to cultural and natural heritage.

ISBN 978-966-823-364-7

culturallandscapes.org.ua